

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՌՈՄ

(ԺԵ ԴԱՐ)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (ՔԹՌԵՇՇԵՑ)
ԵՒ ԻՐ ՏՊԱՐԱՆԸ

Աստուածաշունչի տպագրութեան պատմութիւնը ըրած ատեն՝
չէ կարելի անտեսել Ջուղայեցի Յովհաննէս Վարդապետը, որ ան-
ձամբ փորձած է իրադրոճել այս հսկայ ծրարդիրը, ահադին դժուա-
րութիւններով: Իր մասին անդրադարձած են ամէն անոնք՝ որ ըրած
են հայ տպագրութեան պատմութիւնը, եւ վերջիններէն՝ Ռափայէլ
Իշխանեան, որու զլխաւոր աղբիւրը հղած է Ջուղայեցիի 1644ին տը-
պած Սաղմոսարանի Յառաջաբան նամակը ու գիրքին Յիշատակա-
րանը¹:

Յովհաննէս Վրդ.ի մասին դիտենք թէ 1639 Դեկտ. 1ին Նոր Ջու-
ղայէն ճամբայ 'ելած է դէպի Արեւմուտք, ղրկուած իր Առաջնորդէն՝
Կեսարացի Սալատուր Արքեպիսկոպոսէն, որու աշակերտած էր: Վե-
նետիկ հասնելով՝ ուսումնասիրած է տպագրութեան արուեստը, ուր
բաւականութիւն չգտնելով՝ անցած է Հռոմ, շինած է հայկական
տպագրական սէրքեր, արհեստաւորներու հետ անցած է Լիվոնոյ,
ուր անձնական ճիւղերով եւ մեծ յոգնութեամբ, 1644ին տպած է Սաղ-
մոսարանը 'եւ հուսկ դարձած է Արեւելք: Այս քանի մը տողերու մէջ
ամփոփուածը՝ պիտի ընդլայնենք յաջորդէ մէջերուն մէջ, հիմնուած
ՀՍ.ի դիւանի փաստաթուղթերուն վրայ:

Վեներտիկ – Հռոմ (Փետրուար–Սեպտեմբեր, 1641)

Առաջին վկայութիւնը որ ունինք Ջուղայեցի Յովհաննէս Վրդ.ի
մասին, կը կրէ Յուլիոս 1641 թուականը, երբ ինքը Հռոմ ժամանած՝
աղերսագիր կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովին, հետեւեալ պարունա-

1. Յովհաննէս Վրդ.ի մասին հարուստ մատենագիտութիւն կարելի է գտնել՝ Ռ.
ԻՇԽԱՆՅԱՆ, Հայ Գրքի Պատմութիւն, Հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 368–379:

կուլթեամբ. «Հայ Վարդապետը Յովհաննէս—Մկրտիչ ժամանած է Հռոմ, իր քերմեռանդութեան համար, ինչպէս նաեւ՝ ընելու կաթողիկէ դաւանութիւն. բայց չ'ուզեր եւ ջի կընար առնել այս քայլը՝ առանց կանխապէս լուսարանուելու հաւատքի նիւթերու եւ տարբերութիւններու մասին. ուստի, կը խնդրէ որ իրեն համար սահմանուի մէկը, որ պոնէ թարգմանելով՝ լուսաւորէ զինքը, որպէսզի երբ ան դառնայ իր հայրենիքը, Պարսկաստան, իր կարգին լուսաւորէ եւ այս սուրբ հաւատքին առաջնորդէ ուրիշներ, յատկապէս իր կաթողիկոսը եւ հայ եպիսկոպոսները: Բայց որովհետեւ երկար ճամբորդութեամբ է որ հասած է քաղաքս, և այժմ կը կարօտի նիւթական օժանդակութեան, կը խնդրէ Ս. Ժողովէդ որ օգնէ իրեն»²:

Թէ որքան անկեղծ էին Յովհաննէս Վրդ.ի տրամադրւածները, մեզ ուղղակի կերպով չեն հետաքրքրեր. անոր պատասխանը պիտի տրուի յաջորդաբար: Յովհաննէս ասիպուած էր դիմել այս միջոցին, որովհետեւ նպատակ մը կը հետապնդէր: Զէր կընար Հռոմի արջ քաղաքի մը մէջ գործել՝ առանց պահելու տեղւոյն օրէնքները, կամայ ակամայ: Հռոմ դալէն առաջ, Վենետիկի մէջ «ընթացեալ ի տպարանս գրոց, քաղում ջանիւք հոգ տարեալ, — կը պէ 1644ին տպած Սաղմոսարանի Յիշատակարանին մէջ, — վերահասու եղէ գործառնութեանս, եւ վասն առաւել պակասութեան մերոյ տպագրութեան՝ ի մտի եզի եւ խորհեցայ նորագոյն պէրք եւ տիպք կայացուցանել, որպէսզի եւս քեղեցկագոյնք լիցին գործք տպագրութեանս մերոյ. այլ զի ի Վենետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ, դիմիցի ի Հռոմ»:

Յովհաննէս Վրդ. երկու անգամ մտած է Հռոմ. չորս ամիս (Փետր.—Մայիս, 1641) Վենետիկ մնարէ ետք՝ անցած է Հռոմ, ուր մնացած է նոյնքան ժամանակ (Յունիս—Սեպտ., 1641) և անցած է Լիւվոռնոյ: Արդեօք Հռոմի մէջ լրանակցած է զիր պատրաստողներու հետ, և կամ վարդապետութիւններ ըրած է տպարանային այլ գործերու մասին, չունինք ոչ մէկ ակնարկ: Վերեւ մէջբերուած աղբրագիրը քիւթ եղած է ՀՄ.ի Ժողովի 2 Յուլիս 1641ի նիստին, ուր քննուելով հարցը թէ հաւատքի մասին և, փոխանցուած է Հաւատաքննութեան (Սանդ Օֆիս) Ժողովին³: Նկատելի ուրիշ կարեւոր կէտ մըն է Յովհաննէս Վրդ.ի Հռոմի մէջ հանդիպած ըրալը՝ Անկիւրացի Յովհաննէս Մոլիսոյի, որ անշուշտ իմանալով անոր տպագրական ծրագիրները՝ խոտոված պիտի ըլլայ, հասկնալի պատճառներով:

2. SOCG, vol. 402, fol. 266.

3. Acta, vol. 14, fol. 379, n. 34.

Վենետիկի հայ վաճառականներու դիրքը

Վենետիկէն Հռոմ ժամանելուն, ահա իր մասին դանդաղորդ նամակ մը կը հասնի Հռոմ, գրուած Վենետիկի հայ վաճառականներէն, որոնք նամակը վը դրկեն Ծանթայէն: Նամակը անթուական է, լեզուն ծանր եւ գրեթէ անհասկնալի. նամակին իմաստներուն հետեւելու համար՝ մեր տրամադրութեան ունինք անոր լատիներէն թարգմանութիւնը, կատարուած նոյն օրերուն ՀՍ.ի քարտուղարութեան կողմէ: Հայերէն նամակին ընկերացած է իտալերէն նամակ մը, գրուած Ծանթայէն, 14 Սեպտ. 1641ին, Արեւքանդղ Պաղիորբուլոյն, հաւանաբար Գործակալ Ս. Աթոռին, որ կը համառօտէ վենետուհայ վաճառականներու քերանացի դանդաղորդ Յովհաննէս Զուղայեցիի մասին: Պաղիորբուլոյ կը գրէ. «Ծատ մը հայ վաճառականներ, որ վենետիկէն հոս եկած են իրենց գործին համար, խնդրեցին որ իմացնեմ Զեզի, թէ ներկայիս Հռոմ հասած է՝ հայ վարդապետ մը, իր Գրիգոր ծառայով, շուրջ 30 տարեկան, կարճ հասակով, սեւ աչքերով եւ թուխ մօրուքով, որդի Տիրատուրի, թոռն Գրիգորի Միկիլի. իր անունը Յովհաննէս, գրամատէր. ամէնքը լաբեցով՝ Կալիսկոպոս կը ձեւանայ, որ չունի սուրբ աստիճաններն անգամ: Կը ներկայեմ Հայերու գրած նամակը, ուր կը յայտարարեն թէ վարդապետ մը այն ատեն միայն ճշմարիտ է՝ երբ ունենայ Կաթողիկոսին կնքեալ նամակը եւ Ս. Աթոռին գրկած միադնարներու վկայութիւնը: Կը խնդրեմ որ պատասխան մը տրուէր Հայերուն, որոնք անձկանօք կը սպասեն, եւ կամ գրուի ուղղակի իրենց Կաթողիկոսին»⁴:

Վենետիկի հայ վաճառականներու նամակը, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, հոս կը հրատարակենք, պահելով բնագրային ձեւերը, թողլով ընթերցողին որ մեր հետ անկէ քաղէ իմաստները.

«Ծանուցում ընի Փարային, որ կարգալ վ Աթոռն Սուրբ Պետրոսայ եւ Պողոսայ.

«Ծանուցում ընի աստուածայաէր ահեր ընանկին Հռոմայ քառաքն: Էտ արծաթատէր Վարդապետ աւր Կիլիկի վ Ուռումայ քաղաքն, խաւր անումն Տիրատուր, ուր անումն Ուլանէս, պաւլին նումն Գրիգորի Միկիլի, ուր անումն Ուլանէս, իը-լ տարական այ. կառնիկ, Թուխ այ միւրուք, աչիւ անը: Աշակերտին անումն Գրիգոր, սարկավաք այ, դաս աւրնած չի վտ Ուլանէս Վարդապետ այ: Խարցուցէ թէ ինչ աս էկէլ. յէք աւր ասի թէ պաւլին խմար ամ էկէլ, ում յիւրով աս էկէլ. ահուց Կաթողիկոս աւր աչմիծ աւր նտաած այ, անումն Փիլիպպոս Կաթիղիկոս այ, աւր մին մարդ աւր գիր կուզի՝ գին կտայ, գրին նշանն գ միւր ունի, գրին վրայ կարմիր դէղով. ջոյղեցոյ աշխարականի մեծավորնին անումն՝ Խաւջայ Շաք-

ռազ այ, աղբար անումն՝ էլիազ այ, Փափահճին դ պատրի կայ Ըսպան. մեծ պատրոյն անումն՝ Պատրի Թումաս այ, Փիլիպոսին կաթուղիկոյս Գ մուրն ունի, Պաւլայ Եաֆուզին մուրն ունի, Պաւլայ Էլիազին մուրն ունի, Պատրի Թումազին մուրն ունի, Պաւլայ Պուդուսին մուրն ունի: Թէ պրին վեայ Ը մուր կայ, մէկն թէ չի՝ սուտ այ եւ խաբիպայ:

«Սուրբ Ալմիածան սէրն, Փափին խասկացուցէք, էտուր սուտն աղորդն յիմացէք, ինչ աւր Փափին լուրուղն արէնէց, ընի այ եկ Վանատիկն, չորս ամիս Եկաց, Ժուղուրդ խաբէց, Թայ Եկեղեցին քատեմ, ուրիշ չինմ. խաբէց, փուղըալորեց եկեղեցոյ ներք չուառ, Երկու ուրար, սինց մոմտան, մէկ քաղկան. բանդրէց, քանեց ցծ ղուռչ ինքն առէց, անչանք իքմին առէց, փախաւ արէկ Ըռումայ:

«Վասն սոյոյն Գրիստոսի, Համ աղաս բանէրա Փափին յիմացուցէք, զինչ աւր Հարն է առէք, աղաէկեցէք, այն պիղծ Ժուղըլը խաբեցին քեզ. լսէրիք չէր աւր իմա՜հ կուղիս Փափին խաբի: Վանատիկն աւր տանին Սուրբ Ալմիածին թէ աւր զաւրն աղարկէք Վանատիկն գնայ ի ձեռն Զուղեցի Միկիճին. սարկավալն խարցեցէք, թէ Վանատիկումն դու աբեղայ չիր էր, տէղս ո՞վ աւրհնեց. Եղ քզ այ սոյտ ա, սարկավայք վէ Վանատիկն. էլ էտուր ընկիր այ աւր մին մինոյ պը կաղարկին, էտ ուք ողջ կա ալլոց այ: Վանատիկին սարկավալին անումն Մարգար այ, նա յխարար այ»⁵:

Հոռոմի մէջ այս նամակը թարգմանուած է լատիներէնի, ազատ թարգմանութեամբ, ուր կը տրուին զեռ անդրադոյն ծանօթութեաներ Յովհաննէս Վրդ.ի անձին մասին, ըսելով թէ Յովհաննէս Վրդ. ինքն իր անձին Համար կը վկայէ թէ ինք Եպիսկոպոս է եւ թէ Արեւմուտք զրկուած է Աթոռիկոսին կողմէ, սակայն ձեռքին չունի ոչ մէկ վկայական, որ առհասարակ կը տրուի նման պարագաներու, կաթողիկոսական կարմիր կնիքով եւ ութը ալ Ժերադոյն անձնորոտորութեամբ: Նմանապէս լատիներէն օրինակին վրայ աւելցուած է, թէ Յովհաննէս Վրդ. Վենետիկի մէջ փաթեցութեամբ դրամ Հաւաքած է, խոստանալով քաղաքին Ս. Պաւլ փայտաչէն Եկեղեցին վերածել քարաչէնի, եւ թէ քանադրած է աղկային մը՝ ամուսնական խնդրով, եւ ապա արձակելու Համար ստացած է 150 սկուդ⁶:

1641 Նոյեմբեր 12ին Բարտ. Բրանքաչիոյ այս Հարցը նիւթ կ'ընէ Ժողովի, Համադրելով վերի ըսուածները, թէ Վենետիկի Հայ վաճառականներ կը պնդեն՝ 1. ստիսել Յովհաննէս Վրդ.ը՝ որ ցոյց տայ կաթողիկոսին վկայականը, 2. խաբէութիւնը ստուգել յետոյ՝ վրտարեյ Հոռոմէն, 3. Վենետիկի մէջ պանծած գումարը ձեռքէն առնե-

5. SOCG, vol. 165, fol. 133 + 132.

6. SOCG, vol. 165, fol. 131.

լով՝ դարձնել Վենետիկ: Ժողովականներու եղբայրացութիւնը կ'ըլլայ հետեւեալը. «Լատիով թիչ յիշեալ վարդապետը մեկնած է Հռոմէն, յարմար նկատուեցաւ ոչինչ որոշել՝ մինչեւ իր դառնալը, ինչպէս խոստացաւ մեկնելէ առաջ»⁷:

Լիվոռնոյ – ձեռնուպ (Սեպտեմբեր–Ռեկտեմբեր, 1641)

Հռոմէն կ'անցնի Լիվոռնոյ, ուր սիրալիլը ընդունելութիւն կը գտնէ լատին Հ. Պետրոս–Յովհաննէսէ, որ յանձնարարական գիր մը ստացած էր ՀՍ-ի Բարտուղարէն ի նպաստ Յովհաննէս Վրդ-ի: Կ'իջեւանի վանք մը. կը սահմանուի իրեն յատուկ քահանայ մը՝ որ իրեն սորվեցնէ, շատ հաւանաբար հաւատքի վերաբերեալ ճշմարտութիւններ: Սեպտեմբեր ամսուն երկրորդ կէսին Յովհաննէս Վրդ- յանկարծ կը թողու ամէն ինչ, կը մեկնի ձեռնուպ, զարմացնելով գիրք հիւրասիրողները⁸:

Անկիրացի Յովհաննէս Մովսնոյ, որ գեռ նոր հասած էր Հռոմէն Վենետիկ, աւ մօտէն կը հետեւէր Յովհաննէս Վրդ-ի շարժումներուն, 19 Հոկտ. 1641 թուակիր նամակով լրօրը կը հասցնէ ՀՍ-ի Բարտուղարին, թիչ Յովհաննէս Վրդ- ինչ շարժառիթներէ մղուած դացած է՝ ձեռնուպ. «Յովհաննէս Վրդ- Լիվոռնոյի մէջ 150 քէալ հաւաքած է՝ ըսելով թիչ Հռոմի մէջ հայկական գիրքերու կաղապարներ եւ մայրեր շինել պիտի տայ. Լիվոռնոյէն մեկնած է ձեռնուպ՝ աղ- դայիներէ դրամ հաւաքելու՝ նոյն պատրուակով: Վր խնդրեմ որ հրաման տայիք գերմանացի Յովհաննէսին՝ որ գիր չլինէ, ի վնաս մեր սուրբ հաւատքին»⁹:

Նոյեմբերի մէջ Յովհաննէս Վրդ- կը դառնայ Լիվոռնոյ. դարձեալ կը հիւրասիրուի նոյն վանքը, լաւադոյն քնակավայրով: Երկրորդ անգամ ըլլալով, Յովհաննէս Վրդ- առանց լուր տալու՝ յանկարծ կը մեկնի Հռոմ, զարմացնելով ամէնքը. մեկնած էր առանց կղպելու սենեակը, առանց ապահովելու ինչքերը, մանաւանդ որ նոյն վանքին մէջ կը գտնուէին օտարներ աւ փնտւորականներ: Լիվոռնոյի հայ վաճառականներ տարածած էին քաղաքին մէջ՝ թիչ Յովհաննէս Վրդ- զուրկ է Կաթողիկոսին Յանձնարարական նամակէն, թիչ առանց եպիսկոպոսական օժուժ ունենալու՝ պատարադած է քաղաքին մայր տաճարին մէջ, թաղով եւ եպիսկոպոսական սպասներով¹⁰:

7. Acta, vol. 14, fol. 475, n. 31.

8. Այս լուրերը քաղած ենք P. Pier Giovanni di Firenzeի 27 Սեպտ. 1641 թուակիր նամակէն, գրուած Լիվոռնոյէն. նամակագիրը կը զարմանայ Յովհաննէս Վրդ-ի անակնկալ մեկնելուն համար, ցաւելով որ չէր կրցած աւելի օգտակար ըլլալ իրեն. (SOCG, vol. 32, fol. 331):

9. SOCG, vol. 33, fol 370.

10. Այս մանրամասնութիւնը կը գրէ նոյն P. Pier Giovanni, 10 Նոյմբ. եւ 8 Դեկտեմբեր 1641 թուակիր նամակներով. (SOCG, vol. 32, fol. 335, 336):

Հռոմ մեկնելու լուրը առնելով՝ Մովսիսյոյ զարձակ կը մտահոգուէի, ու վախճանալով թէ մի՛ տուցէ յանկարծ հոն յաջողին Վարդապետին գործերը, «Լիւլոռնոյն եկած նամակներէն կ'իմանամ, — կը գրէ 23 Նոյեմբերին, — թէ Յովհաննէս Վրդ. Ճենովայի եւ Լիւլոռնոյի հայ վաճառականներէն հաւաքած ֆ 400 լէւալ, լսելով թէ Հռոմի մէջ դերմանացի Յովհաննէսին շինել պիտի տայ հայկական տառեր: Կը խնդրեմ որ հաճէիք հրահանգ տալ դերմանացիին՝ յանձնառու չըլլալ գործին. հակառակ պարագային՝ պիտի ստիպուիմ գրել ՀՄ.ի Ժողովի քարտին խնդրուն եւ կամ Պապին, թէ այս Վարդապետը կ'ուրբէ հայկական գիրքեր շինել տալ, Հայաստանի մէջ հերետիկոսական գիրքեր տարածելու համար»¹¹:

Հռոմի մէջ՝ երկրորդ անգամ (Դեկտ. 1641 — Օգոստ. 1642)

Յովհաննէս Վրդ.՝ Հռոմ հասնելուն սկսած ըլլալու ֆ շինել տալ տպագրական գիրքեր, եւ առաջին յաջողութիւններու լուրը սրած Վենետիկ, անշուշտ ապացոյցներու տրամադրութեամբ արդարացնելու ինքզինքը, որոնցմէ սրած ստացած ֆր նոյն նպատակին համար: Լուրեր, որոնք մտահոգիչ էին Յովհաննէս Մովսիսոյի համար. «Զեմ կրնար չգրել սրտի ցաւով, — կը գրէ Մովսիսոյ Վենետիկէն 28 Դեկտ. թուակեր նամակով, — որ Յովհաննէս Վրդ. սրած ֆ Վենետիկի Հայերուն, թէ ինք Հռոմ ստիպուած է երկարել իր քնակովթիւնը, ամբողջացնելու համար հայկական գիրքերու շինութիւնը, եւ թէ հազիւ գործը վերջացնէ՝ պիտի գայ Վենետիկ: Ես որ այնքան երկար տարիներ կը յուշնիմ Սուրբ Եկեղեցւոյ ծառայելու համար, որպէսզի կաթողիկէ հաւատքը տարածուի, այժմ չըլլայ որ յամառ հերձուածոյ մը շինէ հայկական գիրքեր, ու Հայաստան տանելով տարէ Հռոմի հակառակ գիրքեր: Շատ անգամ ըսի ձեզի եւ կը կրկնեմ, թէ ստիպուած պիտի գրեմ Քարտ. Փրանկիսկոսի եւ Քարտ. Պալլոտոյի, հարկի պարագայի նաեւ Պապին, որպէսզի մարեն այս կրակը եւ հերետիկոսական գիրքեր չտարածուին Հայաստանի մէջ»¹²:

Հռոմի մէջ Յովհաննէս Վրդ. պէտք է շահած ըլլայ ՀՄ.ի Քարտապարտին՝ Ինկոլիի միտահոգութիւնը, որովհետեւ Վարդապետը կատարած էր կաթողիկէ գաւանդութիւն, ու Ինկոլիի համար այս եղելութիւնը՝ կը մատնանշէր Յովհաննէս Վրդ.ի ներքին բարի տրամադրութիւնը, ուստի չէր կարող հակառակիլ անոր առաջարկներուն: Այս բարի լուրը Ինկոլի գրած ըլլալու ֆ նաեւ Մովսիսոյի, որ ստիպուած էր խնդակցել ֆ «հոս տեղւոյս հայ կաթողիկէները, — կը գրէ Մովսիսոյ 4 Յունուար 1642ին, — ուրախութեամբ իմացան թէ Յով-

11. SOCG, vol. 33, fol. 379. -

12. SOCG, vol. 33, fol. 378.

հաննէս Վրդ. կատարած է կաթողիկէ դաւանութիւն»¹³, բայց թէ Մովսէսյ իրապէս ուրա՞խ էր այս լուրով, եւ կամ կրնա՞ր հաւատալ Յովհաննէս Վրդ.ի անկեղծութեան. չէ՞ որ ինքն ալ ըրած էր նոյն դաւանութիւնը եւ տուած էր շատ մը ապացոյցներ իր զգացումներուն անկեղծութեան, եւ սակայն Վրդ. էր եւ դեռ կը կրէր ահագին դժուարութիւն՝ ապագրութեան մարդին մէջ:

Ձգացումներու այս ելեւէջին մէջ, 15 Մարտ 1642ին Մովսէսյ կը գրէ երկար նամակ մը Քարտ. Պալլատոյի, որ հեղինակաւոր անձերէն էր ՀՍ.ի Ժողովին. «Վենետիկի կաթողիկէ Հայերը ժամանակ մը առաջ իմացած էին թէ Սպահանի իմաշատուր Արքեպիսկոպոսը զրկած էր իր աշակերտը՝ Յովհաննէս Վրդ., Վենետիկ, — ան որ ներկայիս կը գտնուի Հռոմ, Հայոց հիւրանոցը, — որպէսզի ամէն ջանք ընէ ու շինել տայ հայկական գիրերու կադասարներն ու մայրերը, նպատակ ունենալով Հայաստանի մէջ բանալ տպարան, տպելու համար գիրքերը Գրիգոր Տաթևացիի, ան որ դրած է կաթողիկէներու հակառակ եւ չարախօսած է Հռոմի Եկեղեցիին դէմ: Այս պաղատարները Տաթևացիի ամփոփած է իւր Քարոզներուն մէջ, որոնք վնասակար են քրիստոնէութեան. իսկ հերձուածող Հայերը՝ այս եւ ասոնց նման գիրքեր մեծ ծարաւով կը սիրտուն: Վերադառնալ Յովհաննէս Վրդ. մինչ Վենետիկ էր, աշխատած է այս ծրարելով. բայց քաղաքին մէջ չգտնելով քաջ արհեստաւորներ որ պատրաստեն հայկական գիրերը՝ ուղղուած է Հռոմ, նոյն նպատակները հետապնդելու, ու ներկայիս հայկական գիրեր փորագրել կու տայ գերմանացի Յովհաննէսին, ան որ կը բնակի Ֆիլոյ կոչուած նեղ փողոցին վրայ, որու քնակարանին գլխաց կայ ապակեգործ մը, կէս սկուռ առնելով իւրաքանչիւր գիրի համար, որպէսզի ապագային Վարդապետը թափէ գիրերը՝ հոն ուր իրեն հաճոյ է: Ես, Յովհաննէս Մովսէսյ, ամենահաւատարիմս Սուրբ Եկեղեցւոյ, այս լուրերը առնելու՝ կը հաղորդեմ Ձեզի, որպէսզի Ձեր սխմութիւնը իմաց տայ ՀՍ.ի Ժողովին. զիսցէ որ եթէ հայկական գիրերը այս մարդուն ձեռքով Պարսկաստան փոխադրուին՝ առաջ պիտի դայ միայն սխառ եւ մեծ գայթակղութիւն»¹⁴:

Շարաթ մը հետք, այն է 22 Մարտ 1642ին, դրեթէ նոյն բովանդակութեամբ, բայց առելի համառօտ կերպով, Մովսէսյ կը գրէ ՀՍ.ի Քարտուղարին, իմացնելով թէ նոյնը ինգլաբձակ լեռնպով դրած է Քարտ. Պալլատոյի, պատրաստ է գրել նաեւ Հաւատաքննութեան Ժողովին, արգելելու համար այն հրդեհը՝ որ պիտի տարածուի ամբողջ Հայաստանի մէջ, ի սխառ կաթողիկէ հաւատքին¹⁵:

13. SOCG, vol. 34, fol. 222.

14. SOCG, vol. 34, fol. 300.

15. SOCG, vol. 34, fol. 310.

Այնպէս կը թուի որ Հռոմ ջէր ուղեր իրաւունք տալ Մովսէսին, եւ կամ ա՛յն է՝ որ Յովհաննէս Վրդ. կը գործէր ծայր աստիճան դադտնի, որ ըրածը կը մնար ծածուկ ՀՍ.ի Ժողովէն, որու Քարտուղարը Խնկոյի, 29 Մարտին կը պատասխանէ Մովսէսին հետեւեալ համառօտ տողերով. «Յովհաննէս հայ Վարդապետը, ինչպէս ուրիշ անգամ պրեցի, բնաւ հետամուտ չէ տարելու ո՛չ Գրիգոր Տաթեւացիի գործերը, ոչ նման ալ աշխատութիւններ, եւ ոչ ալ հայկական գիրեր շինել տալով պրազած է: Գիտցիր նաեւ որ դերմանացի Յովհաննէսն ալ ներկայիս սէր չի շիներ, որովհետեւ սկիզբէն ի վեր իրեն արդիւնեցաւ միջամուխ լըլալ նման ձեռնարկներու»¹⁶:

Լեհաստան երթալու ծրագիրներ

Նոյն տարիներուն փշոտ էր լեհահայոց եկեղեցական միութեան խնդիրը: ՀՍ.ի Ժողովը տեսնելով Յովհաննէս Վրդ.ի ունեցած պատրաստութիւնը, ծրագրերն էր սկսի մշակել անոր մասին, յատկապէս վստահացած անոր ցոյց տուած ներքին տրամադրութիւններուն եւ ըրած հաւատքի սլաւանանքին վրայ: Մովսէսին 4 Յունուար 1642ին կը ստիպէ Խնկոյի. «Յովհաննէս Վրդ. նամակ պրած է տեղոյս ազգայիններուն, ըսելով թէ կը սպասէ ՀՍ.ի Ժողովին եւ Պապին նամակներուն՝ Լեհաստան մեկնելու համար, որպէսզի Պիրոմարիի հետ երթայ փիլիպպոս Կաթողիկոսին, բանակցելու համար: Այս բոլորը լաւ լուրեր են»¹⁷:

Մովսէսին վերջին բացատրութիւնը «այս բոլորը լաւ լուրեր են» դուցէ հեղինակն չեւտով պրուած լըլան, որովհետեւ ասկէ ետք է որ պրած է վերեւ մէջ բերուած երկար նամակը, ուր կը պարզէ Վարդապետին ունեցած յետին նպատակները:

Յովհաննէս Վրդ. հետապնդելու համար իր տպադրական ծրագիրները, այնպէս կը թուի որ իրապէս կը յարմարի կացութեան: 22 Յունիս 1642ին աղերասգիր կը ներկայացնէ՝ հետեւեալ պարունակութեամբ. «Ես Յովհաննէս-Մկրտիչ Հայոց Վարդապետ, կը պարզեմ Ձեզի թէ Պարսկաստանէն Հռոմ եկայ՝ Հռոմէական Սուրբ Եկեղեցոյ միանալու համար, ու դաւանանքս ըրի Սանդ Օֆիսի մէջ: Այժմ կը խնդրեմ երթալ Լեհաստան, աշխատելու Եկեղեցոյ միութեան համար. տեղոյն ազգայինները տեսնելով հայ վարդապետ մը՝ կընան դիւրաւ յառաջացնել միութիւնը: Ուստի կը խնդրեմ Յանձնարարական նամակներ՝ ուղղուած Առաքելական Նուիրակին եւ Լե-

16. SOCG, vol. 34, fol. 317.

17. SOCG, vol. 34, fol. 222.

հերոս թաղաւորին»¹⁸։ Յունիս 23ին նկատի կ'առնուի աղերսագիրը¹⁹, ու 6 Յուլիս 1642 թուականով, կը հաղորդուի Լեհաստանի Առաքելական Նուիրակին թէ «Յովհաննէս Հայ Վարդապետը, որ Հռոմի մէջ Հաւատքի յաւանոթիւն տալով միացաւ Ս. Եկեղեցւոյ, այժմ կու դայ երկիրդ, փափաքելով անցնիլ Լէոպոլիս, գործակցելու որքան կրնայ թորոս Նիկոլովիչ Արքեպիսկոպոսին եւ Պիրոմալլիի, ի խնդիր եկեղեցական միութեան։ Արդ կը յանձնենք զինքը քու հովանիիդ, որպէսզի թէ՛ թաղաւորին եւ թէ՛ ուր հարկ է՝ նպաստես իրեն»²⁰։

Երբ այս կերպով պատրաստ էր հոդը, Յովհաննէս Վրդ. ուղեւորվ օգտագործել առիթը, կը ներկայացնէ նոր աղերսագիր մը՝ յատկանշական պարունակութեամբ. «Յովհաննէս Հայոց Վարդապետ, որ Աստուծոյ շնորհով ըրաւ Սուրբ հաւատքի զաւանոթիւն, միշտ փափաքած եւ աթմ եւս կը փափաքի՝ լատիններէնէ հայերէնի թարգմանել Ս. Թոմաս Արեւիկեացիի եւ ուրիշ Հայրերու գործեր, եւ այս նպատակով ալ հոս Հռոմի մէջ պատրաստել տուած է հայկական դիրքեր։ Խոնարհաբար կը խնդրէ Ձեր սխմութենէն որ հաճիք հրաման տալ իրեն, որպէսզի կարենայ հետը Լէոպոլիս տանիլ այդ գիրքերը, հոն տպելու վերոյիշեալ թարգմանութիւնները, ինչպէս նաեւ Հ. Պօղոս Պիրոմալլիի շարադրած գործերը»²¹։

ՀՍ.ի Ժողովը կրնա՞ր արդեօք ընդառաջ ելլել նման առաջարկի։ Բացառութիւն մը ըրած էր Մոլինոյի պարագային, սակայն անկէ դուրս կատարուած դիմումներուն միշտ ժխտական պատասխան տրւած էր։ 1640ին, երբ Պիրոմալլի Ս. Աթոռէն պիտի ղրկուի Լեհաստան, խնդրանք ներկայացուցած էր ուղղակի Ուրբանոս Ը. Պապին. «Սրբազան Հայր, առաքելութեան տարիներուն շարադրած եմ բաւարան մը հայերէնէ լատիններէն, 35·000 բառերով, ու կը փափաքեմ տպել առանց ծանրանալու ՀՍ.ի Ժողովին։ Ուստի կը խնդրեմ Ձեր Սրբութենէն, որ հաճիք հրահանգ տալ ՀՍ.ի Ժողովին, որ ինծի շնորհէ հայերէն գիրքերու մայրերը եւ կամ փոխ տայ անոնց կաղապարները, որպէսզի ես պատրաստել տամ նոր մայրեր։ Կը խոստանամ հատուրդ տալէ՛ յետոյ՝ որոշ թիւով բառերէնէն զոգնել Հռոմ, զնելով ՀՍ.ի Ժողովի տրամադրութեան»²²։ Պիրոմալլիի աղերսագիրը կը փոխանցուի ՀՍ.ի Ժողովին, որու Քարտուղարը, Ինկոլի, հետեւեալ խորհրդածութիւնները դրաւ որ թողած է՝ նոյն թուղթին վրայ. «Լեհաստանի եւ Պարսկաստանի հայերը ունին արդէն տեփա-

18. SOCG, vol. 403, fol. 241.

19. Acta, vol. 15, fol. 116, n. 19.

20. Lettere volgari, vol. 21, fol. 64.

21. SOCG, vol. 404, fol. 116.

22. SOCG, vol. 401, fol. 191.

կան տպարան, սակայն անոնց հայկական գիրքերը չունին գեղեցկութիւն: Անկախ այս պարագայէն՝ Ս. Ժողովն նման պարագաներու կը դժուարի տալ իր հաւանութիւնը, որպէսզի կարելիութիւն չտայ հերետիկոսական գիրքերու տպագրութեան: Սակայն կարելի է հրահանգ առաջ Պիրոմալլիի՝ որ քառագիծքը տպագրելէ յետոյ՝ ոչ մէկ գիրքի տպագրութեան ձեռնարկէ, առանց Լէոպոլտոյ Եպիսկոպոսին վարեցուցումին, որ իր կարգին գործը արէտք է յանձնէ մասնագէտներու»²³: 25 Յունիս 1640ին Ռարտ. Փանֆիլոյ Պիրոմալլիի խնդիրը կը ներկայացնէ Ժողովի ու պատասխանը կ'ըլլայ Ժխտական, լաւագոյն դատելով որ բառգիրքը տպագրուի Հոռոմի մէջը²⁴:

Արդեօք այս մանրամասնութիւնները ծանօթ էին Յովհաննէս Վրդ.ի, որ համարձակած էր նման առաջարկ ընել Ս. Ժողովին: Ամէն պարագային իր աղերսագիրքին վրայ ալ նոյն Բարտողարը թողած է խորհրդածութիւններ, որ անշուշտ յաջորդաբար ներկայացուած է Ժողովի. «Յովհաննէս Վրդ. չինել տուած է մեծ եւ փոքր գիրքերու կաղապարներ ու մայրեր, որպէսզի տանի Հայաստան եւ կամ գոնէ Լեհաստան, տպելու համար լաւ գիրքեր, յատկապէս Ս. Թոմասի գործերը եւ Պիրոմալլիի բառարանը, եւ ասոր համար ծախսած է 200 սկուդ, եւ աւելի: Գիրքերը պատրաստողն է գերմանացի Յովհաննէսը, որ աւարտած է մեծ գիրքերը եւ ներկայիս կ'աշխատի փոքր գիրքերուն վրայ: Գերմանացին Ս. Ժողովէն հրահանգ ստացած է չյանձնել գիրքերը վարդապետին. սակայն նկատած որ աղերսարկուն Աստուծոյ շնորհով միացաւ այս Ս. Աթոռին, եւ փափաքելով նոյն կաթողիկէ հաւատքը տարածել իր աղակալիցներուն մէջ, կը խնդրէ որ հրաման տրուի գիրքերը պատրաստողին՝ յանձնել իրեն (Յովհաննէս Վրդ.ի) ցարդ պատրաստածները»: Այս խորհրդածութիւններէն վերջ ինկողի գեռ կ'աւելցնէ. «Լէոպոլտոյ մէջ արդէն իսկ դոյուլթին ունի հայկական տպարան, թէեւ ոչ այնքան գեղեցիկ՝ ինչպէս է ՀՍ.ի տպարանի գիրքերը, որոնց նմանութեամբ է որ գերմանացի Յովհաննէս պատրաստած է երկու տեսակ գիրքեր՝ Վարդապետին համար: Ինծի համաձայն օգտակար կը թուի թողուլ Վարդապետին որ գիրքերը տանի Լէոպոլտին, հակադրելու համար այն տղապետին որ գիրքերը տանի Լէոպոլտին, հակադրելու համար այն տղապետին որ կը գտնուի հերձուածողներու ձեռքը, պայմանով որ հոգն ու պատասխանատուութիւնը գրուի Առաքելական Նուիրակին վրայ, որպէսզի տպարանը հաստատուի Դոմենիկեաններու կամ Կարմեղականներու վանքը, հսկելով որ տպագրուին միայն կաթողիկէ գիրքեր: Եթէ այս հրամանը մերժուի Վարդապետին, արէտք է իրեն հատուցանել 200 սկուդ եւ աւելի ծախսը որ ըրած է գիրքերուն հա-

23. SOCG, vol. 401, fol. 196.

24. Acta, vol. 14, fol. 120, n. 39.

մար, քանի ղերի փորոզ գերմանացին աղքատ ըլլալով՝ չի կրնար վերադարձնել ստացած գումարը»²⁵ :

11 Յուլիս 1642ին հարցը կը դրուի ժողովի, եւ պատասխանը կ'ըլլայ ժխտական, զոնէ առ այժմ, որպէսզի ժամանակ տրուի եւ հարցը խորապէս քննուելով՝ նիւթ լրջայ յաջորդ նիստի մը²⁶ : Եւ իրապէս քանի մը օր ետք, 16 Յուլիսին, հարցը կ'ըլլին քննութեան կ'ենթարկուի մասնական ժողովի մը մէջ, ուր նկատի կ'առնուի ղերբորու պատրաստութեան համար Վարդապետին ըրած ծախսը, եւ որ կը փոփաքի տպարան հաստատել Լէոպոլտոյ Ս. Սաչ վանքին Անտոնեան ճգնաւորներու վանքը, Նիկոլ Թորոսովիչ հայ Արքեպիսկոպոսին հովանիին ներքեւ, որպէսզի տպէ կաթողիկէ վարդապետութեան համաձայն ղերբքեր, իր աղղայիններու հոգիին փրկութեան համար, պայմանով որ Վարդապետին մահէն յետոյ՝ տպարանը ըլլայ անփականութիւն նոյն Ս. Սաչ վանքին, որպէսզի շարունակուի գործը՝ ի մշտնջենաւոր յիշատակ իրեն, ի նպաստ Հայ աղղին եւ ի փառս Ս. Եկեղեցւոյ. «Արդ, Յովհաննէս Վրդ., - կ'ըսէ ժողովի արձանագորութիւնը, - այս լրորը ներկայացնելով՝ կը խնդրէ որ իրեն շնորհուին հայկական ղերբքը»²⁷ :

Լիվոնոյի մէջ

Մինչ այսպէս ՀՍ.ի ժողովը հարցը քննելու հետ էր, Յովհաննէս Վրդ. յանկարծ կ'անհետանայ քաղաքէն, ու 24 Օգոստոսին Սարղիս Վանի Եպիսկոպոսին²⁸ հետ կը մեկնի Լիվոնոյ, հետը տանելով

25. SOCG, vol. 404, fol. 123.

26. Acta, vol. 15, fol. 135, n. 19.

27. Congr. Part., vol. 3, fol. 277.

28. Սարղիս Եպ.ի անձին մասին ՀՍ.ի ղերանը գտանք մէկ նամակ, գրուած Լիվոնոյէն, 31 Օգոստոս 1642ին, ուղղուած ՀՍ.ի Գարուղարին. նամակը գերուած է խալիբէն, միայն ստորագրութիւնը հայերէն՝ «Ես նուստ Սարղիս Եպիս.»: Նամակին պարունակութիւնը հետեւեալն է. «Ես Եպիսկոպոս Վանի, անցեալ օրերուն Հոռոմ եկայ ուխտի եւ համբուրելու Պապին ոտը: Առաջին օրը ղիս հիւրասիրեց շ. Յրանչիսկոս հայը, որու խոստովանեցայ: Աղքատ էի, բայց ինձմէ առաջ 10 ոսկի՝ խոստանալով յաջորդեն անհնդրութիւն մը Պապին: Դրամը առնելէն յետոյ չտեսնուեցաւ: Հոռոմ դաս Ջուղայեցի Յովհաննէս Վարդապետը, որ իբր իմ հայրս եւ վարդապետս՝ ղիս առաջնորդեց ընելու հաւատքի դասնութիւն: Եւ որովհետեւ ինք Լիվոնոյ մեկնելու վրայ էր, եւ ես աղքատութեան համար չէի կրնար առանձին մնալ Հոռոմ՝ իրեն ընկերացայ: Հոռոմէն մեկնելէ առաջ ուղեցի բողոքել, սակայն Յովհաննէս Վրդ. Թոյլ չտրուաւ: Այժմ կը պահանջեմ դրամս. իսկ այդ շ. Յրանչիսկոս ալ իր պաշտօնէն վճարուելիք է» (SOCG, vol. 35, fol. 455): Այս նամակին ՀՍ.ի ժողովը չէ պատասխանած, որովհետեւ նամակին կոնակին (fol. 464) գրուած է «nihil», որ կը նշանակէ «ոչինչ» (պատասխանել):

գերմանացի Յովհաննէս, գիրեր պատրաստողը: Զուռնիք բացայայտ աղբիւր՝ եղբարկացնելու թէ Յովհաննէս Վրդ. հրաման ստացած ըլլայ հետը տանելու նաեւ տպագրական գիրերը. գերմանացին հետը տանելը ինքնին նշան մըն էր թէ Լիւթոռնոյի մէջ գործը պիտի սկսէր ծալրէն:

Եւ իրապէս Յովհաննէս Վրդ. լուռ կ'աշխատի Լիւթոռնոյի մէջ, միշտ նոյն գաղափարականով, միշտ նոյն տպագրական ծրագիրներով, միայն անդամ մը կը խզէ լուսթիւնը, 22 Հոկտ. 1642ին, երբ կը գրէ Ինկուլիէ, թէ նոյն օրը ստացած է Փիլիպպոս Կաթողիկոսի նամակը, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, եւ թէ Կաթողիկոսը առանձին նամակով կը յանձնարարէ իրեն՝ որ չլիստահի ոչ մէկ ազգայինի, այլ անձամբ նամակը տանի Հռոմ ու յանձնէ Պապին²⁹:

Եօթը ամիս (Սեպտ. 1642 – Մարտ 1643) լուռ աշխատանքէ յետոյ, 19 Մարտ 1643ին կը գրէ Ինկուլիէ, պարզելով իր ծրագիրը. «Ինծի հաղորդեցին Ձեր հրամանը, որ տպագրելիք Սաղմոսարանս ըլլայ՝ ո՛չ Եօթանասնից Թարգմանութեան այլ Վուկարթայի համաձայն. ես սկիզբէն ի վեր տարբեր չէ որ կը մտածէի: Ինծի առաջարկուեցաւ տպել Գարտ. Բելլարմինոսի Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, այն որ Ս. Ժողովը տպագրած է. սակայն ես չընդունեցայ առաջարկը, արժանիքն ու պատիւը Ձեզմէ չխելու համար: Եւ որով որոշեցի, պարզապէս փորձի համար, վերատպել հայերէն լեզուով Սաղմոսարանը, ան որ Պիոս Դ. Պապի հրամանով տպուած է Վենետիկի մէջ, ջանալով կարելիին չափ յարմարեցնել Վուկարթային: Ընելիք տպագրութիւնս պիտի ըլլայ պարզապէս փորձ մը, որովհետեւ բոլոր հոգիով կը փափաքիմ տպագրել ամբողջ Աստուածաշունչը, անշուշտ Ս. Ժողովին եւ Ձեր հրամանով. ուստի կը խնդրեմ հաճէիք զրկել ինծի Աստուածաշունչ մը, Վուկարթան, կամ այն որ Ձեզի հաճոյ է, որ ամենայն յօժարութեամբ պիտի տպեմ, որովհետեւ ուրիշ նպատակ չունիմ՝ եթէ ոչ պահել Ս. Ժողովիդ կարգադրութիւնները»³⁰:

Ինչպէս ամէն հայ, որ զբաղած է տպագրութեամբ, կրած է անոր հետեւանքները անխուսափելի կերպով, այսպէս ալ Զուղայեցի Յովհաննէս Վրդ. ձեռք դրած ըլլալով այս գործին՝ յանձնառու եղած էր ընելու պարտքեր: Տեսանք թէ Վենետիկի Հայերը ինչ գրեցին Հռոմ իր մասին. տեսանք նաեւ թէ Լիւթոռնոյի Հայերը ինչ կերպով պաշտպանեցին իրենց Վարդապետը. մարդկօրէն յոյս չկար ձեռք բերել մեծ դումարներ: Յովհաննէս Վարդապետը չունէր եկամուտի աղբիւրներ, մանաւանդ որ չուրջ չորս տարի է կը Թափառէր Իտա-

29. SOCG, vol. 35, fol. 459.

30. SOCG, vol. 40, fol. 135.

լիոյ քաղաքները՝ որով յանձն կ'առնէ խոնարհեցուցումը՝ կրկին անգամ երթալու Վենետիկ, զարնելու աղգայիններու դուռը: Կրկին անգամ մեծագոյն խոսովողը կ'ըլլայ Յովհաննէս Մովսիսոյ, որ դեռ նոր աւարտած էր տպագրութիւնը Սաղմոսարանին եւ Յիսուս Որդիին, ու կը պատրաստուէր մեկնիլ Պոլիս: Մեկնելէ առաջ, վերջին նամակ մը կը գրէ Ինկոլիի, 9 Մայիս 1643ին՝ ըսելով. «Տէր Յովհաննէս Զուգայեցի Վարդապետ ներկայիս կը գտնուի Հոս, Վենետիկ, դրամ հաւաքելու, Լիվոռնոյի մէջ տպարան կանդնելու համար: Գերմանացի Յովհաննէս մինչեւ օրս կը գտնուի նոյն քաղաքը, իսկ յաւատի դիրքեր եւ ուրիշ զարդեր պատրաստել անոր համար՝ որ Հոս, հերձուածող հայերու առջեւ, ուրացաւ կաթողիկէ դաւանութիւնը որ ըրած էր Հռոմի մէջ, ինքզինքը արդարացնելով՝ թէ իսկական դաւանութիւն չէր ըրածը, քանի չօշափելի դուժար մը տուած էր Հ. Ֆրանչիսկոսի, որպէսզի հաւատքի դաւանութենէն դուրս ձգէ բոլոր այն կէտերը՝ որոնք Հռոմի Եկեղեցիէն սխալ կը նկատուին, բայց հայ հերձուածողներու համար ուղիղ վարդապետութիւն են: 15 օրէն կը կարծեմ թէ Լիվոռնոյ պիտի դառնայ»³¹:

Օտար ասիերու վրայ, աղգային գործի նուիրուող անձի մը համար, իր աղբակիցէն իր մասին դրուած նման նամակ՝ անշուշտ քաջալերիչ չէր. սակայն կրօնական ծայրայեղութիւնը, եւ կամ դարուն մտայնութիւնը՝ գերակշիռ գեր ունին երբեմն նման պարագաներու:

Յովհաննէս Վրդ.ի հետ նոյն վարմունքը ունեցած է Լէոպոլտոյ Նիկոլ Թորոսովիչ հայ Արքեպիսկոպոսը, որ 1644 տարւոյն առաջին ամսուն անցող կը գտնուէր Լիվոռնոյ, ուսկից 9 Յունուարին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին. «Գիտնաք, որ Յովհաննէս Վրդ. կ'ուղէ հայերէն գիրք տպել, բան մը որ չարիքի դուռ պիտի ըլլայ. պէտք չէ թոյլ տալ որ այսպէս գործէ՝ առանց Ս. Ժողովի հրամանին. ես իմ կողմէս Հոս հակառակեցայ իրեն»: Յետ յանձնարարելու որ Ս. Ժողովը նման անձերու վրայ պէտք է հսկողութիւն ունենայ, քանի ասոնք հովիւներ ըլլալէ աւելի վաճառականներ են՝ իրենց շահին ի խնդիր, նամակը կը փակէ ըսելով. (Հռոմի մէջ) «Իմացայ Հ. Ֆրանչիսկոսի որ ճիշտ այս Յովհաննէս Վրդ. իմ անունովս հայկական գիր շինել տուած է, խոստանալով տանիլ Լեհաստան մեր քաղաքը, Ս. Ուշ վանքը, որպէսզի տպէ այն գիրքերը՝ որ տեղւոյն մեծաւորը իրեն պիտի հրամայէ: Այս բոլորը խաբէութեամբ ըրած է, պարզապէս որպէսզի Հռոմի մէջ կարենայ հայկական գիրքեր շինել տալ: Ասկից Հայաստան զրկած է շատ մը գործիքներ, եւ գիրքեր, մաս մըն ալ իր քով պահած է, ինչպէս ըսաւ, որպէսզի Հոս գիրքեր տպէ՝ օգտուելով տեղւոյն ընծայած գիրութիւններէն»: Թորոսովիչ նա-

31. SOCG, vol. 39, fol. 276.

մաղը կը փակէ առաջարկելով՝ որ իրեն իշխանութիւն տրուի արգելելու այս դործը³² :

Մոլիխոյի եւ Թորոսովիչի նամակները ՀՍ.ի Ժողովի կողմէ պէտք է նկատի առնուած ըլլան եւ անոր համաձայն ալ հրահանգներ տրուած Լիվոռնոյի Ս. Աթոռի Գործակալ՝ Հ. Բենեդիկտոս Ռինալտիի, որ երկու ամսուան ընթացքին չորս նամակներով տեղեկութիւն կը հասցնէ Հռոմ, Յովհաննէս Վրդ.ի գործունէութեան մասին³³ : Նախ կը հաղորդէ թէ հետաքրքրուած է այս հարցով եւ իմացած՝ թէ իրապէս Յովհաննէս Վրդ. սարքաւորած է տպարան, ձեռնարկելու համար գիրքի մը տպագրութեան. տեսած է տրոծաւորներ՝ որոնք տպարան կը մտնեն ու կ'ելլեն, սակայն անձանօթ է անոնց գործունէութեան : Յաջորդաբար կը խոստանայ Հաւատաքնիչին հետ միացած, Յովհաննէս Վրդ. -է ծածուկ, տրոծաւորներու աջակցութեամբ, ձեռք ձգել գոնէ պրակ մը ցարդ տպուածներէն եւ ղրկել Հռոմ : Փետր. 28 (1644) Թուակիր նամակով, Հ. Բենեդիկտոս կը գրէ թէ մեծ ձեռնհասութեամբ (իտլ. con una grandissima industria e destrezza) յաջողած է ձեռք ձգել երկու պրակ, որոնք կը ղրկէ Հռոմ, խնդրելով որ քննուի պարունակութիւնը եւ իրեն հրահանգ տրուի, թէ կարելի՞ է թողուլ չարունակել տպագրութիւնը :

Յովհաննէս Վրդ. առանց գիտնալու թէ Հռոմ ինչ կը մտածէր իր ձեռնարկած գործին մասին, եւ թէ քանի նամակներ Լիվոռնոյէն կ'երթային ու կու գային, իրմէ ծածուկ, իր մասին, 2 Ապրիլ 1644ին կը գրէ ՀՍ.ի Քարտուղարին, պարզելով իր ծրարէրը : Առանց ըսելու թէ Սաղմոսարանի տպագրութիւնը գրեթէ աւարտելու վրայ է, կը խնդրէ երեք բան. նախ՝ Հռոմի մէջ սրբագրուած Սաղմոսարանը, այն որու վրայէն Մոլիխոյ կատարեց իր տպագրութիւնը. երկրորդ, առ ի չգոյժ սրբագրուած ամբողջ Աստուածաշունչին՝ կը խնդրէ ստանալ գոնէ Նոր Կտակարանը, տպագրելու համար. եւ երրորդ՝ կղեմէս Կալամոսի Նոր տաքել տուած հայերէն Քերականութիւնն ու Տրամարանութիւնը, կազմուած մէկ հատորի մէջ³⁴ : Իսկ նկատմամբ Աստուածաշունչի սրբագրութեան՝ կը մտածէ կատարելագործել լատիններէն լեզուի ուսումը, որպէսզի ուրիշ կարող անձերու հետ կարենայ լծարդմանել Վուլկաթան հայերէնի, առաջարկելով Ինկոլիի՝

32. SOCG, vol. 40, fol. 119.

33. Նամակներու թուականներն են. 31 Յունուար, 20 եւ 28 Փետրուար, 20 Մարտ (1644). SOCG, vol. 40, ff. 76, 77, 79, 80 :

34. Յովհաննէս Վրդ. նամակը գրած է 2 Ապրիլ 1644ին, մինչ կղեմէս Կալանոսի Քերականութիւնը տպուած է 1645ին, ըստ գիրքին ճակատին : Այս նամակէն կարելի է եզրակացնել թէ 1644ին արդէն իսկ գիրքը տպուած էր, որովհետեւ Յովհաննէս Վրդ. կը գրէ. «... ինչպէս նաեւ հայերէն Քերականն ու Տրամարանութիւնը միասին կազմուած, այն որ Նոր տպագրութեան» :

որ նոյն գործը կատարուի նաեւ Հռոմի մէջ, որպէսզի յաջորդաբար երկու թարգմանութիւնները համադրելով՝ ձեւանայ տպագրելի Աստուածաշունչը³⁵ :

Ներքին քշմամի մը

Զէին բաւեր Մոլինոյի սկզբնական հետապնդումները, Նիկոլ Թոռոսովիչի ժխտական դիրքը, Լիվոռնոյի Ս. Ժողովի Գործակալին դադարի հսկողութիւնը, կ'աւելնայ ներքին թշնամի մը, Յովհաննէս Վրդ.ի գործակից գերմանացին, այն որ Վարդապետին ծախսով Հռոմէն հկած էր Լիվոռնոյ եւ վճարովի կը պատրաստէր տպագրական դիրքերը :

Գերմանացիին անունն է Յովհաննէս Hermanchircher, որ ՀՍ.ի Քարտուղարէն հրահանդ կը ստանայ գրել Յովհաննէս Վրդ.ի մասին դիտարկները : Զ Ապրիլ 1644ին, հնադանդելով տրուած հրամանին, — խուսափելու համար Ժանդադոյն հետեւանքներէն, — կը գրէ նամակ մը հետեւեալ պարունակութեամբ. «Յովհաննէս Վրդ.ի տպագրական ծրագիրներուն մասին ոչինչ գիտեմ. սակայն փոքրիկ գրքոյկ մը կը պատրաստէ, պարզապէս արդարանալու համար իր աղագիկցներուն առջեւ, որոնցմէ նպաստ ստացած է, նաեւ ցոյց տալու թէ այսքան երկար ժամանակ նուիրուելով այս գործին՝ պտած է յաջողութիւն : Սաղմոսարանի տպագրութիւնը աւարտելուն՝ կ'ուզէ անցնիլ Պոլիս, ուր իր Կաթողիկոսէն պիտի ստանայ գումար մը, միշտ տպագրական նպատակներու համար : Տպարանի գործաւորներէն իմացայ թէ ինք կ'ուզէ ձամբան շարունակել մինչեւ Պարսկաստան, որոնց ընդուն կատարեալ գիտէ, անոնցմէ ալ տրամ վանձելու եւ անոնց համար ալ տպարան հաստատելու համար : Ուրիշ անգամներ խօսած է հետս թէ ինք կ'ուզէ պարսկական գիրեր ալ փորել տալ. բայց վերջերս ինծի ըսաւ՝ թէ իր շատ մը ծրագիրները պիտի իրագործէ Արեւելքէն դարձին : Ինք կ'ուզէ որ ամբողջ ընտանիքս Հռոմէն հոս փոխադրեմ, եւ աշխատիմ միայն իրեն համար. կ'ուզէ գնել նաեւ ամբողջ իմ գործիքներս, որպէսզի ինք անձամբ եւ կամ ուրիշի մը սորվեցնէ գիր թափելու արուեստը, քան մը՝ որ քնաւ երբեք չեմ կրնար ընել : Հոս գնեց մամուլ եւ ինչ որ հարկաւոր է տպագրութեան համար : Իր տան մէջ կը շարէ ու կը տպէ : Բոլոր այս գործիքները կ'ուզէ իր հետ Հայաստան տանիլ. կը պնտէ նաեւ գործաւորներ՝ միասին տանելու համար : Իր այս գործելակերպը վրաս գէշ տպաւորութիւն կը թողու, որովհետեւ չի համաձայնիր Քարտ. Փանֆիլիի տուած խոստումին՝ թէ կ'ուզէր Լեհաստան երթալ : Զեմ կրնար հաւատալ թէ

ա՛յդե եղած ըլլայ իր անկեղծ մտածութիւնը. խոստովաներուն եւ գործելակերպին մէջ խաբէութիւն կը տեսնեմ: Այս թուրքը ստուգելէ յետոյ այնպէս կը կարծեմ՝ թէ իր այս կերպով շարժիլը մեծապէս կը վտանգէ կաթողիկէ հաւատքն ու Առաքելական Աթոռը»³⁶:

Այս նոյն անձը թողած է գրաւոր Յայտարարութիւն մը, որ կ'ընկերանայ նամակին, ուր կը պարզէ թէ որքան գործ ըրած է ի հաշիւ Յովհաննէս Վրդ.ի: Այս գրութիւնն ալ նամակին նման ունի անախորժ շեշտ մը. «Կը յայտարարեմ թէ ես հոս Լիվոռնոյի մէջ, Յովխորժ շեշտ մը. «Կը յայտարարեմ թէ ես հոս Լիվոռնոյի մէջ, Յովհաննէս Վրդ.ի համար պատրաստեցի վեց տեսակ հայկական գէր, նաեւ հայկական երաժշտութեան խաղեր»³⁷:

Գերմանացիին նամակն ու Յայտարարութիւնը Հռոմ կը դրկէ վերոյիշեալ Հ. Բենեդիկտոս, որ իր կարգին նամակ մըն ալ կ'աւելցընէ, 3 Ապրիլ 1644 թուականով, քսելով թէ Յովհաննէս Վրդ. կը խոստարի իր հետ խօսելէ, որովհետեւ իմացած է թէ իր անձին մասին լուրերը կը հասնին Հռոմ. թէ Սաղմոսարանի տպագրութիւնը հասած է 18րդ պարակին, որոնցմէ ոչ մէկ պրակ կարելի է ձեռք ձգել, որովհետեւ Յովհաննէս Վրդ. իմանալով որ առաջին պրակները դժուար էր հաշտել, խիստ կերպով հակողութեան անցած է. «Հայկական ու պարսկական գէրերու փոխադրութիւնը աւարտելուն, — կ'եղրակացնէ Հ. Բենեդիկտոս, — այնպէս կ'ենթադրեմ որ յանկարծ պիտի անհետանայ քաղաքէս, որպէսզի Արեւելքի մէջ աղատօրէն տպէ ուղածները. թէ եւ սրտազէտը միայն Աստուած է, սակայն այսքան ըսեմ՝ թէ Վարդապետին ընթացքը միտանդաւոր է»³⁸:

ՀԱ.ի Ժողովին դիրքը

Յարդ գրուած մանրամասնութիւնները նիւթ կ'ըլլան 25 Ապրիլ 1644ի ՀԱ.ի Ժողովի նիստին, ուր նկատի կ'առնուին երկու կէտեր. թէ ներկայիս Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցի Լիվոռնոյի մէջ կը տպէ գիրքեր, եւ երկրորդ՝ թէ գնած է տպարանի համար հարկաւորը, Հայաստանի մէջ տպելու կաթողիկէութեան հակառակ գիրքեր: Ժողովին որոշումը կ'ըլլայ. «Հրահանգ տալ Լիվոռնոյի Ս. Աթոռին Գործակալին, որպէսզի հսկէ եւ թոյլ չտայ որ հայկական գիրքերու կաղապարներն ու մայրերը տարուին Հայաստան»³⁹: Տրուած վճիռին համաձայն քարտուղարութիւնը կը շարադրէ նամակը, 7 Մայիս 1644 թուականով, ուղղուած Հ. Բենեդիկտոս Ռինալտիի. «Յովհաննէս հայ Վարդապետին մասին, որ կը քնակի քաղաքը, Ս. Ժողովիս լու-

36. SOCG, vol. 40, fol. 130.

37. SOCG, vol. 40, fol. 131.

38. SOCG, vol. 40, fol. 78.

39. Acta, vol. 16, fol. 82, n. 27.

րեք կը հասնին, որոնց համաձայն Յովհաննէս Վրդ. ոչ միայն կը շարադրէ ու իր տան մէջ կը տպագրէ գիրքեր հայերէն լեզուով, այլ նաեւ զնաժ քէ մամուլ եւ տպագրութեան համար հարկաւոր իրեր, ու հետամուտ է նաեւ գտնելու տպագրիչներ՝ Իտալիայէն դուրս տանելու համար: Անիկա նպատակներ ունի շինել տալու արաբերէն եւ պարսկերէն գիրքեր: Եւ որովհետեւ իր այս գործեկակերպը տարակոյսներ կ'արթնցնէ, մատնանշելով ծրագիրներ հակառակ կաթողիկէութեան, տարածելու իր ազգին մէջ հին կամ նոր մոլորութիւններ, Գարտնալներուն հաճոյ թուեցաւ որ ներկայովս դուք հետամուտ ըլլաք եւ հետեւիք Վարդապետին, մեզի հաղորդելու համար իր լուրերը, որպէսզի մենք արգելքներ յարուցանենք եւ ինք չկարենայ հետը տանիլ գիրքերու կադասարներն ու մարքերը, կամ տպագրութեան համար հարկաւոր ուրիշ գործիքներ: Այսքան կարեւոր խնդրի համար գործելու էք մեծագոյն ջանասիրութեամբ, հաղորդելով մեզի հարկաւոր լուրերը»⁴⁰:

Այս երեւջներուն մէջ ինչ կ'ըլլայ գիրքը Յովհաննէս Վրդ.ի, որ անշուշտ կը գլխաւոր թէ չէ պնդատուած իր գործը, թէ արգելքները աւելի ան քան նպատաւոր անկիւնադարձերը: Առանց անդրադարձնելու թէ տեղեակ է հարցերուն, որպիսկան զգացումներով լեցուն նամակ մը կը հիւսէ 5 Յունիս 1644ին, ուղղուած Ինկիլի Գարտուղարին, մեր պատմութեան համար տալով հարուստ տեղեկութիւններ, մանաւանդ նկատմամբ իր հոգեվիճակին եւ տնտեսական կացութեան. «Անկարելիք համաձայն ահա կը զրկեմ Դաւթի Սաղմոսը, այնքան որքան տպած եմ ցարդ. պիտի տեսնես որ գործը կատարեալ չէ, սակայն կատարելագործելու համար պէտք է նոր ծախսեր ընել եւ ուրիշ չորս տարի ալ աշխատիլ, բան մը՝ որ սիրտս կը ճմլէ, որովհետեւ ծանօթ է քեզի թէ որքան ծախս ըրած եմ եւ որքան ժամանակ վատնած, առանց խօսելու յոգնութեանս մասին: Դէշը այն է որ ասիկա ետ պիտի կեցնէ միւս քոյր գործերս, որոնց պիտի չկարենամ նուիրուիլ: Սաղմոսարանները դեռ չեմ կազմած, սրբագրութիւնները գլխաւոր ընելու համար: Կը վստահեցնեմ քեզ թէ բացի այս գիրքէն՝ ուրիշ գործի չեմ ձեռնարկած, ու կ'ապահովցնեմ թէ ակնարկէդ դուրս պիտի չեկեմ: Մի մասին եղի՛ր ապահով, ու մի՛ հաւատար չուրջի կանոնիկոսներուն, որոնց ջանքն է սլրաս ունեցած համարումը կորսնցնել տալ: Սաղմոսարանին գէշ տպուելուն համար՝ այս գործը պիտի չկարենամ առաջ տանիլ, առանց Ս. Աթորին նիւթական օժանդակութեան, որովհետեւ ես եկամուտ չունիմ, ընդհակառակը, յուսամ պիտես թէ պարտքերու տակ եմ եւ անկարելի է որ գործս յառաջանայ: Արդ մատահացուր Ս. Ժողովդ թէ Ձեր հրա-

մայածէն դուրս ոչինչ պիտի ընեմ, փակ այն շնորհքներուն համար որ ըրած ես ինծի՝ միշտ երախտապարտ պիտի մնամ»⁴¹։ Նամակին կը ստորագրէ։ «Giobatta Vardapiet e prelado delli Armeni», այսինքն «Յովհաննէս-Մկրտիչ Վրդ. եւ Փպիսկոպոս Հայոց»։

Մինչ Յովհաննէս Վրդ. 19 Յունիսին նոր նամակով մը կը յայտնէ թէ կը սպասէ Հռոմէն հասնելիք Սաղմոսարանի սրբապետութիւններուն, ու կ'իմացնէ թէ նուիրուած ք յատիներէն լեզուի, որպէսզի ձեռնարկէ Սատուածաշունչի թարգմանութեան⁴², ՀՍ.ի Ժողովը 21 Յունիս 1644ի նիստով կը կին քննութեան կենթարկէ Յովհաննէս Վրդ.ի խնդիրը եւ ձեռք կ'առնէ նոր սեղմումներ⁴³, որոնց հիման վրայ 2 Յուլիսին հրահանգ կը դրկուի Փիղայի Հաւատաքննութեան Նախագահին, որմէ կ'ախուսուի քննարկելու Լիւթոնոյ քաղաքը. «Ժողովիս Գարտիսաններու փափաքն է որ ջանաս հետեւել Լիւթոնոյ քնակող Յովհաննէս հայ Վարդապետին գործնականեային, որովհետեւ կը լըսենք թէ նոր գիրքեր երեւան կը հանէ, ու ծրագիրներ ունի՝ տպարանը փոխադրելու իր հայրենիք, հին ու նոր տխարներ տարածելու իր Սեղին մէջ։ Ուստի կը սպասենք լուրերուդ, անոնց համաձայն կարգադրութիւններ կատարելու համար»⁴⁴։

Պատասխանը չ'ուշանար։ Յուլիանոս, Փիղայի Հաւատաքննութեան Փոխ-Նախագահը, 14 Օգոստոսին կը գրէ, թէ Եօթը օր առաջ անձամբ դացած է Լիւթոնոյ, ստուգած թէ Վարդապետը իրապէս ունի տպարան ու տպագրիչ, լսած է թէ ներկայիս կը տպագրուի Գրիստոմէական վարդապետութիւն մը, տեսած է տպուած Սաղմոսարանը, որմէ մէկ կամ երկու օրինակ կարող է չլրկել Հռոմ. «Բայց թէ ծրագիրներ ունի Հայաստան երթալու եւ հոն տարածելու իր աղգին մէջ սխալ վարդապետութիւններ՝ չկրցայ ստուգել. ստոյգն այն է որ ներկայիս կը տպագրուի Գրիստոմէական վարդապետութիւնը»⁴⁵։

Իրապէս կը տպագրուէ՞ր Գրիստոմէական վարդապետութիւնը, որ կէս մնացած ըլլայ. չունինք ապացոյց. սակայն ստոյգն այն է որ Յովհաննէս Վրդ. չ'իմանալով այսքան հակառակութեան եւ հրեկոզութեան, 4 Սեպտ. 1644ին կը գրէ ՀՍ.ի Գարտուղարին, Ինկոլիի. «Այլեւս չեմ գիտեր ինչպէս կառավարուիլ, որպէսզի չուրջիններս զիս հանգիստ թողուն որ ապրիմ, որովհետեւ, ինչպէս գիտես, այսքան հալածանքներու, չարակամ եւ չարախօս անձերու գիմաց գլուխներով՝ ստիպուեցայ թողուլ տպարանը։ Դս միշտ ջանացած եմ ու

41. SOCG, vol. 40, fol. 132.

42. SOCG, vol. 40, fol. 133.

43. Acta, vol. 16, fol. 135, n. 51.

44. Lettere volgari, vol. 22, fol. 115.

45. SOCG, vol. 40, fol. 164.

ներկայիս ալ ջանքս այն է որ ոչ մէկու նեղութիւն պատճառեմ, մանաւանդ թէ կ'ուզեմ օգտակար ըլլալ ամէնուն, պատիւ բերել հետս գործողներուն... սակայն փոխարէն նոյնր չեմ գտներ»⁴⁶:

Լիվոռնոյի մէջ վերջին դժուարութիւններն ու մեկնում

Սաղմոսարանի տպագրութիւնը աւարտած, Յովհաննէս Վրդ. 50 օրինակ կը յանձնէ կազմարարին, որ Լիվոռնոյէն կ'անցընէ Փիղա, հոն կազմելու համար գիրքերը: Գիշ հտը կազմարարը կը մեռնի, ու անկազմ Սաղմոսները Լիվոռնոյ փոխադրութեան պահուն՝ կ'իյնան Փիղայի Հաւատաքննիչին ձեռքը, որ դրասելով կ'ուզէ գիտնալ անոնց ինչ ըլլալը:

Յովհաննէս Վրդ.ի համար նոր հոգ մըն էր ասիկա: Կը դիմէ Ինկուլթի, խնդրելով անոր միջամտութիւնը, ու չենք գիտեր թէ որքան անկեղծ, 4 Սեպտ. 1644ին կը դրէ Բարտուղարին. «այս հարցը յանձնեցի տեղւոյս կանոնիկոս Վիկտոր Պորճիի, քանի ծա կը պատրաստուիմ անցնելու Վենետիկ, անկից Լեհաստան, կարգաւորելու Հայոց միութեան հարցը»⁴⁷: Գրածին համաձայն կ'երթայ Վենետիկ, բայց չի շարունակեր դէպի Լեհաստան: Լիվոռնոյ դարձին կը տեսնէ որ իր բնակած սենեակէն գողցուած են արծաթեայ երեք զգալ եւ երեք պատառաքաղ, որոնք կը պատկանէին Պորճի կանոնիկոսին, որու տունը իջեւանած էր: Իսկ գողցողն է Միլանցի Կարոլոս Բալլավիչինոյ, նիկոլ Թորոսովիչ Արքեպս.ին ծառան, որ աղքատ ըլլալով՝ հիւրասիրութիւն գտած էր Յովհաննէս Վրդ.ի մօտ, եւ այժմ անհետացած⁴⁸:

Լիվոռնոյէն փերջնական կերպով մեկնելէ առաջ, Յովհաննէս Վրդ. անկեղծօրէն կը փափաքի քաղաքին ազգայիններուն բարիք մը մը ընել. կ'ուզէ Պապէն հրաման տանալ՝ հետը Արեւելք տանելու խտալացի մը Aristide Lazzarini անունով, սորվեցնելու անոր հայերէն լեզուն, որպէսզի դարձին ստանձնէ հայերու հոգեւոր առաջնորդութիւնը⁴⁹. քայքայ թէ իր այս ծրագիրին ետեւ ծածկուած էին տպագրական յետին նպատակներ, ոչինչ կրնանք ըսել: Հոս յիշատակենք նաեւ թէ Յովհաննէս Վրդ. Փիլիպպոս Կաթողիկոսին նամակը, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, գեռ մինչեւ այս թուականը

46. SOCG, vol. 40, fol. 128.

47. SOCG, vol. 40, fol. 128.

48. SOCG, vol. 40, fol. 121. Այս խնդրին համար ալ Յովհաննէս Վրդ. կը դիմէ Բարտուղար Ինկուլթի, որպէսզի գողը Հռոմ հասնելուն՝ մտածուի դարձանին մասին:

49. SOCG, vol. 40, fol. 185.

նետրիկ, սկսած զործը հասցնելու իր լրումին. նոյն դիտաւորութեամբ էր նաեւ Յովհաննէս Վրդ., որ դուցէ դառնար՝ եթէ համարձակէր⁵²:

Նոր Ջուղա դառնալուն, 1647ին Յովհաննէս Վրդ. տալած է Գիրք Տումարաց որ եւ Պարզատումար կոչի 84 էջով դրքոյկ մը, որ ոչինչ է այնքան հսկայ պատրաստութեան համեմատութեամբ: Ջուղայի մէջ ալ տնեցած է զժուարութիւններ եւ հակառակորդներ, որոնց արձագանդը կը հասնի Լիվոռնոյ: Պորճի 28 Նոյեմբեր 1648ին կը գրէ ՀՍ.ի Բարտուղարին. «Յովհաննէս հայ Վարդապետին մասին կը լսեմ որ Պարսկաստան տալադրութեան գործին մէջ արդեւքներու կը հանդիպի. չեմ դիտեր թէ սա արդիւնք է ի՞նչ թերութեան թէ կաթողիկոսին, եւ թէ ո՞վ երկուքէն բարի նպատակով է. յօժարութեամբ պիտի ուղէի լսել նորութիւնները քեզմէ, թէ՛ մէկուն եւ թէ՛ միւսին մասին»⁵³:

Փախելու համար մեր այս անդրադարձութիւնները, ինչպէս նաեւ ամփոփելու համար ընդարձակ վաւերաթուղթերը, կը մէջբերենք նոյն ինքն Ջուղայեցի Յովհաննէս Վրդ.-ի նամակը, ուղղուած Պաշտօնը Արքեպս. Կեսարացիի, այն նամակը՝ որ տալած է Սաղմոսարանին սկիզբը, իբր Թառաշարան:

«Առ երջանիկ Տէրն իմ, Տէր Պաշտօնը Բարոնեաց պետն, ի նուաստ Յովհաննիսէ Ջուղացոյ, Բանի սպասաւորէ:

Արդ ըստ հրամանի մե ըստ կամաց սուրբ Հօրն իմոյ մեծի եւ երջանկադունի եւ նախախնամութեամբ Տեառն, որ ի թվ. ՌՁ եւ Ը (= 1639), Դեկտեմբերի ամսոյ ի մէկն, քաժանեալ ի սուրբ Ուխտէդ

52. Պօղոս Պիրոմալիի Սպահանէն կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին, 18 Մարտ 1648ին. «Ձեմ ուղեր զանց ընել այս լուրն ալ ըսելու. Յովհաննէս Վրդ., այն որ Հոռոմի մէջ երկու անգամ հաւատքի դաւանութիւն ըրաւ, Օգոստոսին (1647) վերջին օրը չըսածն ու չըրածը ջմնաց: Այդ օրը զացի Աղզին գլխաւորին, ստանալու համար պատասխան Լեհաստանի Թագաւորին գրած նամակին, որ ինծի մտիկ ընելով գրած էր Եկեղեցւոյ ժողովեան համար: Կանչուեցաւ նաեւ յիշեալ Յովհաննէս Վրդ., հետո հաւատքի մասին վիճելու համար: Տաք վիճաբանութենէն յետոյ, պարտուած ու ամօթաւար, հասարակաց մէջտեղ ըսաւ թէ Հոռոմի Եկեղեցին նզովուած է, եւ ով որ միանայ անոր՝ նզովեալ է: Լսի իրեն. Եթէ այդպէս է, դուռն երկու անգամ նզովուած ես, որովհետեւ Հոռոմի մէջ երկու անգամ հոռոմէական հաւատքի դաւանութիւն տուիր: Լուռ մնաց... շատ անգամներ վերկնեց թէ Մահմէտ հազար անգամ լաւագոյն է քան Պապը: Երբ իրեն պատասխանը տուի, հրամայեց որ զկա խարազանեն, ազգին գլխաւորին, Սափրագիի ներկայութեան: Այս գէպէն քանի մը օր ետք Հայաստան գնաց. կ'ըսուի թէ Ժողովուրդը ջղայնացած է իր աշպէս գործիւն համար. ուրիշներ ալ կ'ըսեն թէ կաթողիկոսին գնաց՝ որ զինք եպիսկոպոս օծէ իբր վարձատրութիւն ըրածին» (SOCG, vol. 292, ff. 352+359): Նկատելի է որ Յովհաննէս Վրդ. իտալիոյ մէջ ներկայացած էր իբր Եպիսկոպոս, եւ այնպէս ալ կը ստորագրէր նամակներուն:

53. SOCG, vol. 55, fol. 269.

դիմեցի յԱրեւմուտս, սակս կատարելութեան տպագրութեանս, եւ ի սպառուածս ամի միոյ, որ ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ հասի յիտալիայ, ի դեղադարձ քաղաքն եւ նաւահանգիստն ի Վէնէտիկ, եւ վերահասու եղեալ ամենայն գործոց տպագրութեանցս, ընթացայ ի Հրոմ, ուր սկիզբն արարի նորագոյն գրոց եւ տպոց. եւ աւարտեալ զմասն ինչ ի գործոցս, դիմեցի ի Լիւփօնայ, ընդ իս անելով եւ զարհեստաւորս, եւ անդ զտեղի առեալ, մեծաւ ջանիւ եւ բարի դիտաւորութեամբ, տիւ եւ գլխէր անդադար աշխատելով՝ միայն եւ առանց օժանդակութեան ուրուք, լրումն տուաք տպագրութեանս, յերկարելով յաշխատութիւնս, երեք ամ եւ վեց ամիս ողջոյն, բացի մի ամոյն, զոր անցուցաք ի ճանապարհին:

Քսկ զվշտալի կիրսն գոր կրեցաք առանց մխիթարութեան յայսքան ժամանակս՝ յապաղումն առցի, քանզի շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ, եւ աղօթիւք Տեառնդ իմոյ՝ թէպէտ զնեղութիւնն բազումս կրեցաք, սակայն աշխատութիւնդ մեր ո՛չ վայրապար եղեն, այլ աղողմամբ Տեառն աւարտեցաք զառաջարկեալ գործ տպագրութեանս, անթերի եւ յոյժ կատարեալ, որք են տիպք եւ գործիք զանազանք, ըստ զանազան քանակութեան եւ որակութեան, մեծք եւ փոքրք ու թիւք զանազանեալք, երկուքն ի նոցանէ են նօսքը եւ այլք վեցն բոլորք մեծք եւ փոքրք, ընդ միմեամքք առեալք, ընդ որոց է եւ նիւթ երգոց եւ շարականաց, եւ այլ գործիք բազումք՝ զարդարիչք տպագրութեանս, որովք ամենայն դիրք առ ի (տ)պիլ ի մէնջ դիւրագոյնք են: Յորոց չիք միջին կերպ է այս, գոր եւ ներկայդ տեսանէ Տէրդ իմ, գոր իբրեւ զպլտուղ հնազանդութեան, մատուցանեմ Տեառնդ իմոյ զերախայրի գործոցս, որով յայտնի լիցի Տեառնդ իմոյ կատարելութիւնը արհեստիս եւ հաւատարմութիւն ծառայի քոյ, զի ոչ վայրապար յամեցաք աստ յօտարութեանս, որպէս կարծեն այլք, այլ վասն շահից եւ օգտութեանց, որպէս ահա յայտնի է եւ միշտ յայտնի լինելոց է:

Իսկ վասն պակասութեանցն ներեա՛ երկայնմտութեամբ, զի այս առաջինն է, եւ իբրեւ զիորձ տպեցաք զսա յոյժ ըշտապմամբ, եւ փոյթ ընդ փոյթ, վասն անմխիթար նեղութեանցս, զի յաւուրս Ը (80) աւարտեցաք զսա, ու եւ Ծ (1050) հատ թուով ի միասին, միայն եւ առանց ուրուք ձեռնտուի: Վասն որոյ ընդունելի լիցին Տեառնդ իմոյ, վաստակք ծառայի քո, իբրեւ զնոսէր ինքնանոսէր, վասնզի մտեալ որպէս ք պատերազմ, իբրեւ արեամբ ստացայ զսա: Ողջ լեր:

Ի Լիւփօնայ, ի Թվ. ՌՂԳ (1644), Մայ(ի)ս Ժ (10)

Երջանկութեան քոյ մշտնջենաւոր ծառայ տրուպ

Յովհաննէս Զուղայեցի»

ՄԱՏԹԵՈՍ ԾԱՐԵՑԻ

Յուդահանէս Մուրինոյ Անկիւրացիէ եւ Յուդահանէս Վրդ. Զուղա-
յեցիէ յետոյ, Աստուածաշունչի տալագրութեան հետամուտ փողոյ ան-
ձը՝ Մատթէոս Ծարեցիին է, որ Արեւելքէն կ'անցնի Վենետիկ, ապա
Հռոմ, եւ հուսկ Ամսդերտամի մէջ կը դնէ հիմը ապագայ Ոսկան-
եան Տպարանին:

Մատթէոս Ծարեցիի մասին ցարդ մեր ունեցած ծանօթութիւն-
ները, ընդհանրապէս առնուած են 1660-1717 Մամսդերտամ տպուած
Յիսուս Որդիի Յիշատակարանէն, ուր Մատթէոս կը գրէ թէ Զմիւռ-
նիայէն անցած է Վենետիկ, ուր չգտնելով տալագրութեան գործին
յարմար արհեստաւորներ, 14 ամիս յետոյ անցած է Հռոմ, ուր նոյն-
պէս չյաջողելով՝ ճամբան շարունակած է Ամսդերտամ:

Երեւալ Երչատակարանին մէջ զարմանալի կերպով Մատթէոս
յստակ չէ բացատրած Խտալիոյ մէջ անյաջողութիւններու պատճառը:
Ռ. Իշխանեան, որ կը սիրէ առարկայական կերպով մօտենալ հար-
ցերու, միշտ հիմնուելով զբաւոր փաստերու վրայ, առնելով Մատ-
թէոս Ծարեցիի զոյգ բացատրութիւնները՝ թէ «ի Վենետիկ ոչ գոյն
արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ», եւ թէ Հռոմի մէջ ալ «ոչ
կային վարդապետք կատարեալք այսմ գործոյ», ինքն իր կողմէ են-
թադրութիւններ կ'ընէ թէ «Վենետիկում որեւէ զբաժոյլ վարպետ
չի համարձակել հայերէն տառեր պատրաստել, առանց Հռոմի Պա-
պի կամ կարդինալների ժողովի թոյլտուութեան», իսկ Հռոմի մէջ
չյաջողելու պատճառ կը համարի՝ «մենք տեղեկութիւն չունենք այն
մասին, թէ Ծարեցիին էլ արդեօք իր նախորդների նման Հռոմում լա-
տինական դաւանանք ընդունե՞լ է. եթէ չի ընդունել, գուցէ նրա ան-
յաջողութեան մի պատճառն էլ դա է փոքր»¹:

Այս ենթադրութիւնները եթէ մասամբ ուղիղ ըլլային, Մատթէոս
պիտի չվարանէր «հերետիկոսական» Հոլանտայի մէջ բացառապէս կեր-
պով յիշատակել եղածները, առանց վախ ունենալու ոչ մէկէ: Թո-
ղունք որ Վենետիկի հանրապետութիւնը չէր իշխար պապական իշ-
խանութեան ներքեւ, եւ Վենետիկ միշտ ուղած է պահել իր անկա-
խութիւնը Հռոմէն, եւ պատմութիւնը ցոյց կու տայ՝ որ նոյն հան-
րապետութիւնը տուած է մենաշնորհներ հայ վաճառականներու,
գիտնալով հանդերձ որ Հռոմ համաձայն չէ իր գործելակերպին: Իսկ
Հռոմի մէջ անյաջողութիւնները արեւոյ չէ վերագրել դաւանանքի
տարբերութեան, որովհետեւ դարուն սովորութեան համաձայն,

1. ԻՇԽԱՆԵԱՆ Ռ., Հայ Գրքի Պատմութիւն, Հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 410-411:

Մատթէոս Ծարեցին ալ իր նախորդներուն նման՝ տուած է կաթողիկէ դաւանութիւն, ու իր մէկ աղերսագիրը, ուղղուած Պօղոս Դ. Պապին, կը սկսի. «Մատթէոս կաթողիկէ հայ եւ Սարկաւազ...» բառերով, ինչ որ պիտի չհամարձակէր գրել՝ առանց դաւանութիւնը ըրած ըլլալու:

Վենետիկի մէջ

Ծարեցի Հռոմ կը գտնենք 1657ի Յուլիանէն՝ 1658ի Հոկտեմբեր ամիսները, շուրջ 16 ամիս, հակառակ վերոյիշեալ Յիշատակարանին, ուր կ'ըսուի թէ Հռոմ մնացած է 9 ամիս: Հռոմ անցուցած շրջանին ունինք զանազան փաստաթուղթեր. սակայն Հռոմէն առաջ Վենետիկ անցուցած 14 ամիսներուն մասին՝ հաղիւ երբեք ակնարկի մը կը հանդիպինք:

Յովհաննէս Անկիւրացիէ վերջ մինչեւ Մատթէոսի Վենետիկ գալը, ոչ մէկ հայկական գիրք տպագրուած է քաղաքը. զարմանալի է որ Մատթէոս չէ գոհացած Մովսէսի թողած գիրերով, եւ անոնցմով չէ ձեռնարկած գործի. պատճառը՝ գուցէ Մատթէոսի նպատակը Աստուածաշունչի տպագրութիւնն ըլլալով, Մովսէսի թողած գիրերը անբաւարար էին այդ գործին, եւ որով հետամուտ եղած է վարպետներու, նոր գիրեր փորել տալու համար:

Մատթէոս Ծարեցիի Վենետիկի մէջ ըրած չարժուամիտ լուրը՝ պէտք է ձեռով մը հասած ըլլայ Հռոմ: ՀՍ.ի Ժողովին մէջ գեռ վառ էր յիշատակը Յովհաննէս Մովսէսի, որ քանի մը տարի առաջ Փրոփականտայի տպարանին հարկական գիրերը Հռոմէն Վենետիկ փոխադրելով՝ տպած էր գիրքեր. ու մտածելով թէ մի' գուցէ յանկարծ նոյն գիրերը իյնան Մատթէոսի ձեռքը և աղատօրէն տպագրէ, — բան մը որ հակառակ էր Հռոմի սկզբունքին, — 26 Մայիս 1656ին հետեւեալ կերպով կը գրէ Վենետիկոյ լատին Առաքելական Նուիրակ Մոնս. Քարաֆֆայի. «Տարիներ առաջ հայ գիտնական մը քաղաքէս Վենետիկ փոխադրեց տպագրական գիրեր, որոնք առնուած էին Փրոփականտայի տպարանէն, որպէսզի տպագրէ կարգ մը գիրքեր՝ որ ինչ չարադրած էր: Այժմ այդ գիտնականը մահացած ըլլալով, եւ մտածելով որ այդ գիրերը այլեւս չեն ծառայեր քաղաքիդ մէջ, կը յանձնենք ողջմտութեանդ, ձեռք ձգելու եւ վերադարձնելու Հռոմ: Կրնաս հրահանգ տալ, որպէսզի նախ ստուգուի տպարանը՝ ուր կը գտնուին գիրերը, եւ վճարելով պէտք եղած գումարը՝ ստանալ զանոնք. քաւական է որ գիրերը գործածելի վիճակի մէջ ըլլան, ու անոնց գինը ըլլայ մատչելի. մենք ունինք անոնց կաղապարները, սակայն լաւ է որ գիրերը դառնան հոս»²:

Նուիրակին պատասխանը կ'ըլլայ համառօտ եւ ոչ գոհացուցիչ. 22 Յուլիսին կը գրէ. «Հայ գիտնականը, որ ձեր տպարանէն դիրեր առնելով անցած է Վենետիկ, քննեցի եւ տեսայ որ շատ ամիսներ առաջ դէպի իր հայրենիք դացած ատեն՝ հիւանդացած է ու մեռած, իսկ իր թողած գիրերու տեղը՝ չի գիտցուիր, ու յոյս ալ չկայ զանոնք վերագտնելու»³:

Հռոմի մէջ

Այս միջադէպէն յետոյ Մատթէոս Ծարեցի կը գտնենք Հռոմ, ուր կը բնակէր Տէր Զաքարիա Ակամ, աշակերտ Ուրբանեան վարժարանի, պաշտօնով՝ խոստովանահայր Հայոց եւ քննիչ հայերէն տպագրելի գիրքերու: Մատթէոս կը յարի Տէր Զաքարիայի, որ լաւ գիտէր Հռոմի մտայնութիւնն ու լեզուն, եւ անոր ձեռքով աղերսագիր կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովին: Աղերսագիրին օրինակը չգտանք դիւանին մէջ, սակայն նոյն ներկայացուած է ՀՍ.ի 30 Յուլիս 1657ի նիստին, որու արձանագրութիւնը հետեւեալ կերպով կը համառօտէ Տէր Զաքարիայի գրութիւնը. «Տէր Զաքարիա Ակամ, Հայոց խոստովանահայրը, կը ներկայացնէ թէ հայազգի մը Հռոմի մէջ կ'ուզէ հայերէն լեզուով տպագրութիւններ կատարել՝ իր անձնական ծախսով. կ'ուզէ տպել Ս. Գիրքը՝ սկսելով նոր Կտակարանէն, այն սրբագրութիւններով որ հաճոյ է Ս. Ժողովին: Եւ որովհետեւ Փրովանկանտայի տպարանը ունի նոյն գիրերուն կաղապարները, կը խնդրէ որ անոնց վրայէն թափօնին նոր գիրեր. իսկ այն պարագային որ Ս. Ժողովը չուզէ ստանձնել այս ծախսը, նոյն հայազգին պատրաստ է իր ծախսով թափել տալ, բաւական է որ գիրերը մնան իր տրամագրութեան»⁴: Նոյն օրուան նիստին ոչինչ կ'որոշուի, եւ հարցին կարգադրութիւնը կը յանձնուի տպարանին պատասխանատու Քարտինալին:

Յաջորդ օրը, 31 Յուլիս 1657ին, նոյն հարցը կը դրուի սեղանի վրայ: Ժողովի արձանագրութիւններուն մէջ կը կարդանք առնուած որոշումը. «Հարկ է գտնել գիտնական անձեր եւ հայերէն լեզուի մասնագէտներ, որպէսզի վերատեսնեն եւ սրբագրեն (Ս. Գիրքը). իսկ գրերը՝ Փրովանկանտայի տպարանը թող թափել տայ եւ յաջորդաբար զանոնք իրեն վերապահէ: Այս առիթով Ժողովասրահ կանչուեցաւ Կղեմէս Կալանոս, որ յայտնեց թէ Վենետիկի մէջ կը գտնուին հայկական գիրեր, շինուած Փրովանկանտայի տպարանի կաղապարներով, եւ Վենետիկ փոխադրուած Յովհաննէս Մովսիսի ձեռքով, որ հոս թարգման էր նոյն լեզուին: Կարելի է քիչ գումարով

3. SOCG, vol. 182, fol. 223.

4. Acta, vol. 26, fol. 209, n. 11.

վերստանալ այդ գիրքերը եւ հոս փոխադրել: Քարտինալները վաւերացուցին, եւ որոշուեցաւ գրել Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին»⁵: Թէեւ բացայայտ կերպով չէ յիշատակուած Մատթէոս Մարեցիի անունը, սակայն նիւթի պարունակութիւնը տարակոյս չի թողուր որ ինքն ըլլայ Ս. Գիրք տպագրելու ուղղը:

1657 Յուլիս ամիսէն մինչեւ Նոյեմբեր Մատթէոս Հռոմ է, անշուշտ ջանալով հետապնդել՝ մտքին մէջ ունեցած ծրագիրը: Յուլիս ամսուն ներկայացուցած խնդրագիրը՝ գործնականին մէջ կը մնայ սպարդիւն, որովհետեւ ՀՍ.ի Ժողովը, ընդունելով հանդերձ որ Փրոփականտայի տպարանին մէջ լթափուին նոր գիրքեր, տպագրելի գիրքերուն համար, սակայն թոյլ չի տար զանոնք Հռոմէն դուրս տանիլ:

1657 Նոյեմբերին Մատթէոս կը ներկայացնէ նոր աղբրսագիր մը, ու փոխանակ Զաքարիա Ակամը միջնորդ բռնելու՝ կը յարի իտալացի եկեղեցականի մը, որ օժանդակէ իրեն: Իտալացիին անունը՝ եւ ունեցած պաշտօնը՝ կարելի չեղաւ ստուգել: Մա ունի նամակ մը, 24 Նոյեմբեր թուականով, - որու ստորագրութիւնը անընթեռնի է, - դրուած Հռոմ իր տունէն, ուղղուած ՀՍ.ի Քարտուղարին: Նամակին սկզբնաւորութեան՝ ներողութիւն կը խնդրէ, որ հիւանդութեան պատճառով անկարող է անձամբ խօսիլ, ուստի նամակին հետ կը դրկէ Մատթէոս Հայուն Յուշագիրը, խնդրելով որ նկատի առնուի եւ կատարուի անոր փափաքը, «քանի կ'ուզէ տպել այն գիրքերը՝ որ ատենօք տպուած են Վենետիկի մէջ. առ այս՝ թող շնորհուի Մատթէոսի, իր իսկ ծախսերով, թափել տալ նոր գիրքեր, եւ նոյն գիրքերով՝ Փրոփականտայի տպարանին մէջ տպուին իր գիրքերը, - միշտ իր ծախսով, - որոնք թէ՛ սրբագրուած եւ թէ՛ վաւերացուած են ՀՍ.ի Ժողովէն»⁶:

Այս նամակին կ'ընկերանայ Մարեցիի աղբրսագիրը, որ թէեւ անթուական է, սակայն գրուած ըլլալու է 24 Նոյեմբեր 1657 թուականին մերձակայ օր մը: Յուշագիրը, գրուած իտալերէն, բառացի կերպով կ'ըսէ. «Մատթէոս Հայը, էջմիածին քաղաքէն, խոնարհ աղբրսարկու Զերդ վանութեան, կը փափաքի տպագրել ստորեւ նշանակուած գիրքերը, իբր ծառայութիւն իր ազգին. ուստի շնորհք կը խնդրէ որ կարենայ Փրոփականտայի տպարանի մայրերը գործածելով՝ պատրաստէ հայկական գիրքեր, եւ անոնցմով տպէ այն գիրքերը՝ որ անցեալին վաւերացուած եւ տպուած են Վենետիկի մէջ. Հայ-

5. Acta, vol. 26, fol. 245, n. 3. Համապատասխան հատորներու մէջ կը տեսնենք որ Ս. Ժողովէն ոչ մէկ նամակ գրուած է Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին. շատ հաւանաբար որովհետեւ տարի մը առաջ նոյն հարցով գրուած էր եւ ստացուած Ժոսակեան պատասխան:

6. SOCG, vo,1315, fol. 255.

կական Սաղմոսարանը եւ Հայերէն երգեր (իմա «Յիսուս Որդի»)՝

Մատթէոսի այս աղերսադիրը ուղղակի կերպով նիւթ է եղած ՀՍ.ի նիստերուն. բայց աղերսադիրին ետեւ կը գտնենք ՀՍ.ի Քարտուղարին դիտողութիւնը, գրուած 15 Յունուար 1658ին. «Թող ներկայացնէ զիրքերը, որպէսզի վերաքննուին եւ ապա տրուի պատասխան մը»:

ՀՍ.ի Ժողովին կողմէ քննուած Սաղմոսարանը, որ տպուած է Վենետիկ՝ Յովհաննէս Մոլինոյէ, ինչպէս նաեւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդի» գիրքին քննութեան ենթարկուելով՝ անշուշտ անըմբռնելի էր Մատթէոսի համար, չըսելու համար զայն թակեցուցել: Այս անակնկալէն անկախ, 3 Դեկտ. 1657ին արդէն քննութեան ենթարկուած էր տպագրական գիրքերու հարցը, եւ որոշում առնուած էր (Յուլիս 31ին), պատրաստել նոր գիրքեր, ՀՍ.ի Ժողովի ծախսով, որպէսզի անոնցմով Հռոմի մէջ տպուին Մատթէոսի փափաքած գիրքերը: Նոյն օրուան արձանագրութեան մէջ կը կարդանք՝ թէ Կղեմէս Կալանոս անդրադարձնել տուած է ՀՍ.ի Քարտուղարին՝ թէ Մատթէոս դժգոհ մնալով ՀՍ.ի այս որոշումէն, հետամուտ է շինել տալու հայկական գիրքերու հայրեր եւ մայրեր՝ Հռոմէն դուրս փոխադրելու համար: Կալանոս, վնասակար նկատելով այս արարքը, կը խնդրէ որ իմաց տրուի ՀՍ.ի քարտինաներուն, որոնք միաբերան կ'որոշեն՝ «Արդիւրի», այսինքն՝ Մատթէոս չկարենայ շարունակել իր սկսած գործը⁸:

Մինչ այս Տէր Զաքարիա Ակամ խնդրանք կը ներկայացնէ Ս. Ժողովին, որպէսզի իրր գրաքննիչ՝ ամսականը 2 սկուզէն բարձրանայ 3ի: 11 Ապրիլ 1658ի նիստին ՀՍ.ի Քարտուղարը գովասանքով կը խօսի Զաքարիայի մասին, իբր լատինադէտ եւ մանաւանդ հայադէտ, որու նմանը Հռոմի մէջ անկարելի է գտնել, եւ որ ՀՍ.ի Ժողովին պատուէրին վրայ՝ այժմ կը քննէ Սաղմոսարանն ու Յիսուս Որդին. եւ որով ընդունելի կ'ըլլայ խնդրանքը եւ ամսականը կը բարձրանայ երեք սկուզի: Բայց թէ ե՞րբ աւարտած է գրաքննութիւնը եւ ի՞նչ եղած է քննութեան արդիւնքը՝ անծանօթ կը մնայ մեզի:

Այս անյաջողութիւններուն դիմաց, Մատթէոսի միակ յոյսը կը մնար՝ դիմել բարձրագոյն անձնաւորութեան, այն է Պապին, որ նոյն օրերուն էր Պօղոս Դ.: Միշտ խտալերէն լեզուով եւ անթուական, Մատթէոս կը շարադրէ ընդարձակ աղերսադիր մը, որու պարունակութիւնը վը համառօտ էր ամբողջ պատմութիւնը:

7. SOCG, vol. 315, fol. 254.

8. Acta, vol. 26, fol. 571-2, n. 4.

«Սրբազան Հայր

«Մատթէոս, հայ կաթողիկէ սարկաւազ, նօտար Հայոց Կաթողիկոսին, ջերմեռանդ աղերսարկու Ձերդ Սրբութեան, խոնարհաբար կը ներկայացնէ իր կացութիւնը: Սա, երեք տարի առաջ մեկնած է իր հայրենիքէն, իր Կաթողիկոսէն զրկուած է Վենետիկ, տպագրելու համար հայերէն գիրերով Ս. Գիրքը եւ ուրիշ գիրքեր, ինչպէս նաեւ շինել տալու հայկական գիրեր՝ հետը տանելու համար հայրենիք, վերոյիշեալ նպատակներուն համար. սակայն նոյն քաղաքին մէջ հղտնելով յարմար գիրեր՝ եկած է Հռոմ, վստահ ըլլալով թէ հոս պիտի կարենար գտնել քաջ վարպետներ, տպագրիչներ եւ յիշեալ գիրերը պատրաստողներ:

«Ինը ամիս է եւ աւելի որ ան կը գտնուի Հռոմ: Այս ժամանակամիջոցին գլխից ՀՍ.ի Ժողովին, որ զինքը ինը ամիս քաղցնելէ յետոյ՝ չուղեց տալ անոր ուրիշ հրաման, եթէ ոչ Հռոմի մէջ տպել կարգ մը գիրքեր, բայց մերժեց գիրերը հետը տանելու հրամանը:

«Այս պատճառին համար, աղերսարկուն, բոլոր խոնարհութեամբ կը խնդրէ Ձեր Սրբութենէն, որ հաճիք թոյլ տալ՝ ո՛չ միայն Հռոմի մէջ Ս. Գիրքն ու ուրիշ գիրքեր հայերէն լեզուով տպելու, այլ նաեւ կարենայ, իր ծախսով, շինել տալ գիրեր, ու հետը տանի Փիրենցէ, Վենետիկ եւ Հայաստան, հոն տպելու համար գիրքեր, ի նպաստ կաթողիկէութեան: Անցեալին նման շնորհք ըրած է նաեւ բարեխիշտատակ Ուրբանոս Ը. Պապը, սակայն այսօր գիրերը հինցած եւ տծել ըլլալով՝ ներկայիս կը փափաքուի շինել լաւագոյններ»⁹:

Եթէ ընդունինք որ 1657ի Յուլիսին է որ Մատթէոս հասած է Հռոմ, ինը ամիս ետք, Ապրիլին կամ Մայիսին (1658) գրուած ըլլալու է այս աղերսագիրը: Առհասարակ Պապերու խնդրագիրները կը յանձնուին ՀՍ.ի Ժողովին, որպէսզի քննուի, սակայն ՀՍ.ի նիստերու արձանագրութիւններուն մէջ՝ ոչինչ կը գտնենք այս ուղղութեամբ: Նոյն աղերսագիրն ետեւ կայ ՀՍ.ի Գարտուղարին համառօտ մէկ ակնարկը, 1 Հոկտ. 1658 թուականով. «Քարտինալ Բրանկաչիօ (Թոզ խօսի)՝ Նորին Սրբութեան հետ»: Արգեօք մինչեւ այդ թուականը, Մատթէոս գեռ Հռոմ էր, թէ իր մեկնելէն վերջ՝ խնդրագիրը քննութեան ենթարկուած է: Չունինք պատասխան. այսքանը որոշ է որ Մատթէոս կը պատրաստուի մեկնիլ Հռոմէն, ու 6 Օգոստ. 1658ին՝ կը ներկայացնէ նոր աղերսագիր մը, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, խնդրելով որ իրեն տրուին Փրոփականտա տպուած կարգ մը գիրքեր, այսինքն՝ Բրիկու օրինակ Աւետարան, արարերէն լեզուով, բառարան մը, Այրքենարան մը եւ քերականութիւն մը՝ վրացերէն լեզուով¹⁰:

9. SOCG, vol. 223, fol. 9.

10. SOCG, vol. 225, fol. 27.

Երկու տարի Վենետիկ ու Հռոմ դործի մը հետապնդելէ յետոյ՝ Մատթէոս Ծարեցի առանց ոչինչ հղրակացնելու՝ կը մեկնի Հոլանտա, սկիզբ տալու համար իր դործին։ Այսօր, որ պատմութեան կը նայինք քննադատական աչքով, պիտի ըսենք որ Մատթէոս սխալած էր այս ճամբան ընտրած ըլլալուն համար, որովհետեւ անկարելի էր որ Հռոմ զիջանէր իր խնդրանքին, ոչ թէ հայ ըլլալուն եւ կամ դաւանական հարցերու համար, այլ որովհետեւ Հռոմի սկզբունքն էր՝ անձամբ հսկել տպագրութիւններուն վրայ, եւ թոյլ չտալ որ ազատօրէն տպագրութիւնը քննադատական եկեղեցական գիրքերու, ու տնտեսագրութեան հետ տարածուի հերետիկոսութիւնն ու ոչ կաթողիկէ սկզբունքներ։

Հռոմ այս կերպով դործած էր անցեալին, նոյն գիւրքով մնաց Ծարեցիի հետ. բացառութիւն մը ըրաւ Յովհաննէս Անկիւրացիի՝ թոյլ տալով որ Հռոմ սրբադրուած Սաղմոսարանը տպուի Վենետիկ, Փրոփականտայի գիրերով, եւ տեսանք թէ ինչպէս մտահոգ էր որ Մոլինոյի մահէն ետք՝ գիրերը դառնային Հռոմ։ Յովհաննէս Վրդ. Զուգաբեցիի մասին անդադարձած ատեն՝ տեսանք որ իրեն ալ մերժուած էր, 1642ին, Հռոմի մէջ չինել տրուած հայերէն գիրերը փոխադրել Լեհաստան։ Նմանապէս 1640ին, Պօղոս Պրորոմալիի նոյն մերժողական պատասխանը տրուած էր, երբ կը խնդրէր Հռոմէն Լեհաստան տանիլ Փրոփականտայի հայկական տպագրական գիրերը, հոն իր բառարանը տպելու համար։ 1651ի Սեպտ. 30ին, Վենետիկի Արքեպիսկոպոսը ՀՍ.ի Նախագահին կը գրէ թէ քաղաքին մէջ ադնուական հայ մը կ'ուզէ վերատպել Հռոմ տպուած Ս. Բելլարմինոսի Գրիստոնէական վարդապետութիւնը (տպ. 1630) եւ Պատարագամատոյցը (տպ. 1642), եւ առ այս կը խնդրէ Հռոմի հաճութիւնը¹¹։ ՀՍ.ի Ժողովը 30 Հոկտ. 1651ի նիստով հաւան կը դառնուի վերատնտեսական, պայմանով որ հայերէնին հետ միասին տպագրուի խաւերէն ընագիրը ու կրկին սրբագրուի, որպէսզի ոչ մէկ տպագրական վրիպակ ներս մտնէ, եւ ամէն կերպով նման ըլլայ Հռոմ տպագրուած օրինակին¹²։

Հռոմի խիստ գիրքը, հանած արգելքները եւ ձեռք առած դարաւոր գրուածութիւնները դուցէ նախախնամական դեր մը ունէին մեր ազգի պատմութեան համար։

Ամսդերտաւ տպուած առաջին գիրքերու արձագանգը

Մատթէոս Ծարեցի կը հաստատուի Ամսդերտամ եւ պոզստտեայ կամբով կը սկսի դործի։ Գիտենք պատմութեան մանրամասնութիւնները, թէ ինչպէս Ծարեցի ակած է տպել Յիսուս Որդին, եւ առանց

11. SOCG, vol. 292, fol. 440.

12. Acta, vol. 20, fol. 113, n. 19.

տեսնելու գործին աւարտելը՝ վախճանած 1661 Յունուար 22ին, տպարանը կտակելով էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս վանքերուն: Ոսկան Վրդ. խսկոյն Ամսդերտամ կը զրկէ իր աշակերտը Գարապետ Անդրիանացի, որ կը շարունակէ Մատթէոսի կէս ձգած գործը: Ոսկան Ամսդերտամ կը հասնի 1665 տարւոյն սկիզբը: 1661-1664 տարիներուն Ամսդերտամի մէջ կը տպուին 1. Յիսուս Որդի (1660-1), 2. Սաղմոսարան (1661-2), 3. Ժամագիրք (1662-3), 4. Սաղմոսարան (1664), 5. Շարակնոց (1664-5), որոնց տպագրութեան լուրը շատ շուտով կը հասնի Հռոմ, որ խսկոյն ձեռք կ'առնէ զգուշութիւններ:

Այս նիւթին մասին արդէն իսկ գրուած ըլլալով¹³ աւելորդ է ծանրանալ անոր վրայ. կ'աւելցնենք միայն մանր փաստաթուղթեր մը:

Երբ Ամսդերտամի մէջ տպուած էին առաջին երկու գիրքեր, — Յիսուս Որդի, Սաղմոսարան, — ու նոր աւարտած էր երրորդը, Ժամագիրքը (12 փետր. 1663), չենք գիտեր ինչ ճամբով լուրը հասած է ՀՍ.ի Ժողովին, որու Գարտուղարը պարտք կը համարի ձեռք առնել զգուշութիւններ, եւ 14 փետրուար 1663ին կը զքէ Բրիւքսէլի Փոխ-նուիրակին՝ Girolamo Di Vecchiի. «Լսելով որ քանի մը հայեր կը փարգրեն Ամսդերտամի մէջ տպել Աստուածաշունչը իրենց լեզուով, եւ Ժողովիս Գարտիւնները արդար տարակոյն ունեցան՝ որ չըլլայ թէ սխալներով լեցուն ըլլայ, ու յատկապէս իրենց աղանդին (setta) սխալներով, մտածելով որ այս բանը մեծապէս կրնայ վնասել Հայոց մէջ կաթողիկէութեան տարածումին, պարտք դրին վրաս՝ դիմելու քնդի, որպէսզի դուն ձեւով մը, կաթողիկէ իշխաններու ղեկավարներով կամ այդ երկրին Առաքելական Նուիրակին կամ անոր օգնականին ձեռքով, եւ կամ ուրիշ որեւէ միջոցով՝ արգելել տաս»¹⁴:

Բրիւքսէլի Փոխ-նուիրակը կը պատասխանէ 3 Մարտին (1663), խոստանալով զրել Հոլանտա՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար, թէ արդեօք իրապէս հայերէն լեզուով Աստուածաշունչը տպագրուած է կամ ոչ: Նոյն նամակով կը խոստանայ ձեռք առնել ամէն միջոց՝ արգելելու ամէն տպագրութիւն, հակառակ երկրին օրէնքներուն՝ որ տպագրիչներուն կը շնորհէ ամէն տեսակ «տարօրինակ ազատութիւն»¹⁵:

13. Rome et la Bible Arménienne d'après la correspondance de J.-B. Van Neercassel. («Revue des Etudes Byzantines», 1958, t. XVI, p. 172-182). Թողտնածին հայերէն թարգմանութիւնը կատարած է Հայկ Պէրպէրեան, տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1966, թիւ 7-9, էջ 337-352: Տես նաեւ ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԳՐՊԵՒ, Կ., Ոսկան Վրդ. երեսմանքի, էջ 150-155:

14. Lettere volgari, vol. 44, fol. 126.

15. SOCG, vol. 223, fol. 147.

Բրիւլլեսչիի Փոխ-նուիրակը կը դիմէ Հոլանտայի Առաքելական փոխանորդ Վան Նէէրքասսչիի, որ կը գտնուէր Ութրեխտ: Նէէրքասսչի իր կարգին, կը դիմէ Ամսդերտամի իր մէկ գրաւաճառ բարեկամին, Blaeui, որ քննելով կացութիւնը, 11 Մարտին՝ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ (լատիներէն) Նէէրքասսչիի. «9 Մարտ թուակիրդ ստացայ. որոշ էր որ հայ հերձուածողներ Ս. Գիրքէն մաս մը իրենց լեզուով թարգմանած ու սպած են: Ես տեսայ երկու հատորները, ութածալ, սրբազան պատկերներով զարդարուած, մաս մը Հին եւ մաս մը Նոր Կտակարանէն: Կը տեսնուի որ այս մարդիկը չարութեամբ կտրատելով ընտրած են Սուրբ Գիրքէն յարմարագոյն հատուածներ՝ իրենց սուտ վարդապետութիւնը տարածելու համար»¹⁶:

Նէէրքասսչի Blaeui նամակը վը դրկէ Բրիւլլեսչիի Փոխ-նուիրակին, որու կ'ողդէ նամակ մըն ալ՝ 27 Մարտին, գրեթէ բառացի կրկնելով Blaeui գրածները, աւելցնելով. «Գրաւաճառ Blaeu կ'ըսէ թէ Հայերը այդ սպուած հատորներէն իրեն ալ նուիրած են, ու կը պնդէ թէ Հայերն են սպազորողը եւ ոչ թէ ինքը: Սակայն կը կարծեմ որ ինքը ճշմարտութիւնը կը ծածկէ, ու ինք կատարած ըլլալու է սպազորութիւնը՝ ամօթ կը զգայ այդպիսի վատ գործ մը ըրած ըլլալուն համար»: Նէէրքասսչի նամակը կը փակէ՝ խոստանալով դեռ երբեք ընել կաթողիկէ հայերու եւ քննիչացի վաճառականներու ձեռքով, որոնք առեւտուր ունին Հայերու հետ, տարածելու լուրը Հայաստանի մէջ՝ թէ յիշեալ հատորները իրական Սուրբ Գիրքը չեն, այլ զիրենք խաբելու համար համադրուած էջեր»¹⁷:

Բրիւլլեսչիի Փոխ-նուիրակը՝ Di Vecchi, 21 Մարտ 1663ին կը գրէ ՀՍ.ի Նախագահ Գարտ. Քիճիի, անոր ղրկելով թէ՛ Blaeui եւ թէ՛ Նէէրքասսչիի նամակներու օրինակները՝ աւելցնելով. «Պրկին անգամ պիտի գրեմ (Նէէրքասսչիի), որ ձեռք առնէ՝ ո՛չ միայն իր նամակին մէջ յիշած միջոցները, այլ արդիւն որ այդ գիրքերը Հոլանտայի սահմաններէն դուրս ելլեն, օգտագործելով այն միջոցները՝ որ ձեռնամակին մէջ թուարկած էիք»¹⁸:

Նամակներու բազմութիւնը նիւթ կ'ըլլայ ՀՍ.ի Ժողովի 5 Յունիս 1663ի նիստին, որու արձանագրութիւններուն մէջ ամփոփուած են նամակներու պարունակութիւնը: Այդ նիստով կ'որոշուի. «Գրել Բրիւլլեսչիի Փոխ-նուիրակին, որ սպազորուածներէն օրինակ մը դրկէ Հռոմ, որպէսզի քննուին ու սխալները հատորիկի մը մէջ ամփոփուելով՝ սպազորուին Փրոփականտայի սպալարանը. յիշեալ հատորիկ-

16. SOCG, vol. 223, fol. 161. Նամակը բնագիր չէ, այլ օրինակութիւն մը:

17. SOCG, vol. 223, fol. 161.

18. SOCG, vol. 223, fol. 159.

ները ղրկուին Հայաստան, որպէսզի կաթողիկէները զգուշութեամբ կարդան այդ Աստուածաշունչները: Նմանապէս թող կատարուին յատուկ ջանքեր, տեսնելու թէ կարելի՞ է առանց սխալի տպագրել Աստուածաշունչը, եւ Հայաստան ղրկուին նոյն նպատակով»¹⁹:

4 Սեպտ. 1663ին ՀՄ.ի Ժողովը կրկին կը քննէ այս հարցը, ու արձանագրութիւններէն երեւան կու գայ որ Ամսդերտամ տպուած «Աստուածաշունչ»ին սրբագրութիւնը յանձնուած է Պիրոմալլիի, իսկ Հռոմ տպագրելի Ս. Գիրքին համար Կղեմէս Կալանոս «կ'ըմէ՝ թէ տարիներու գործ է, ինչպէս տեսնուեցաւ արաբերէն Աստուածաշունչին տպագրութեան համար: Վատն այն է՝ որ Հռոմի մէջ չկան հասու անձեր, որոնք տեղեակ ըլլան հայերէն լեզուին, մինչ արաբերէնի համար կը գտնուին շատեր»: Ժողովին եղրակացութիւնը կ'ըլլայ. «Որքան կարելի է՝ Պիրոմալլի փութով աւարտէ սրբագրութիւնները, որպէսզի տպագրուելով ղրկուին Հայաստան»²⁰:

Ոսկան Վրդ.ի Հռոմ գտնուած շրջանին ալ Ամսդերտամի հայ տպարանին մասին աննպաստ վկայութիւն մը կը հասնի Հռոմ: Կղեմէս Կալանոս, որ 1663ին Հռոմէն դացած էր Լէոպոլիս, 4 Սեպտ. 1664ին կը գրէ Հռոմ, Գերպ. Արպէրիչի. «Կ'ուզեմ ձեզի իմացնել թէ Հայեր Ամսդերտամէն Լէոպոլիս քերին իրենց լեզուով, սովորական սխալներով, տպագրուած գիրքեր, այսինքն՝ Նոր Կտակարան, Սաղմոսարան, Տօնացոյց եւն. եւ կ'ըսեն թէ Ոսկան հայ Եպիսկոպոսը, այն որ ներկայիս Հռոմ կը գտնուի, Լիվոնոյէն Ամսդերտամ ղրկած ըլլայ իր աշակերտը (Կարապետ Վարդապետ), որպէսզի այդ գիրքերը տպէ»²¹: ՀՄ.ի Ժողովի Քարտուղարը կը պատասխանէ Կալանոսի՝ 10 Յունուար 1665ին, ցոյց տալով քարտինաներու հաճութիւնը նման լուր մը իրենց աւանդուած ըլլալուն համար, ու կը թելադրէ Կալանոսի, որ իբր միակ հմուտ անձ, ձեռք ձգէ այդ գիրքերէն մէկական օրինակ, ուշադրութեամբ կարդայ, նշանակելով սրբալիները, եւ արդիւնքը իմացնէ Ս. Ժողովին²²:

Ս. Գրքի տպագրութիւնը եւ անոր անհրաժեշտութիւնը հրամայական դարձած էր Հայերուն համար, միշտ աւելի կը հասուննար դադափարը եւ կ'ընդհանրանային խօսակցութիւնները: Գաղափարը անշուշտ ծայր տուած էր ազգին հոգեւոր գլուխներէն, կաթողիկոսներէն, որոնցմէ վերջինը Յակոբ Զուլալայեցի, որ ճիշտ այս նպատակով Մատթէոս Մարեցիի ճամբայ հանած էր, ու անոր մահէն յետոյ Եւրոպա պիտի ղրկէր Ոսկան Երեւանցին:

19. Acta, vol. 32, fol. 129, n. 18.

20. Acta, vol. 32, fol. 209, n. 17.

21. SOCG, vol. 225, fol. 190-191.

22. Lettere volgari, vol. 52, fol. 7.

Հետաքրքրական է նաև հետեւեալ անցքը: Ոսկան դեռ նոր Լիւվոնոյ ոտք դրած, Վենետիկի լատին Նուիրակը, 10 Մարտ 1669ին կը դրէ ՀՍ.ի Նախադահ Գարտինալ Քիճիի, թէ ամէն տարի Վենետիկ կը հասնին 180ի չափ հայ մշահառականներ, որոնցմէ 80ը կամ 90ը հաստատուն են քաղաքին մէջ, որոնց համար պէտք է հոգեւոր հովիւ մը. «... առիթ առած կ'ուզեմ հաղորդել ձեզի, թէ Հայ ազգին հարցերու քաջատեղեակ անձեր՝ խորհուրդ կու տան, որ Թէ հոս քաղաքս հաստատուի հարկական տպարան, մեծապէս կրնայ օգտակար ըլլալ անոնց հոգեկան բարիքին, մանաւանդ որ իրենց կաթողիկոսը՝ հետամուտ է որ հոս եւ կամ Հոլանտա տպագրուի Ս. Գիրքը, որու պատրաստ փ օգնել նաեւ դրամական կերպով»²³:

Վենետիկի նուիրակին նամակը կը դեկուցուի ՀՍ.ի Ժողովի 10 Սպրիլ 1663ի նիստին, ու տպարանի առնչութեամբ կ'որոշուի. «Վենետիկի մէջ Հայերու համար տպարան ջրացուի, որովհետեւ կրնան դիւրաւ տպել հերետիկոսական գիրքեր»²⁴:

Դ՞նչ փ այս բոլոր շարժումներուն եւ որոշումներուն եղբակացութիւնը, փ՞նչ պէտք է հետեւցնել այս բոլոր մտահոգութիւններէն: Տպագրութիւնը նոր ընդհանրացած ըլլալով, Հռոմի ՀՍ.ի Ժողովը, որու պաշտօնն էր աշխարհի վրայ տարածել կաթողիկէ վարդապետութիւնը, կը հսկէր որ չտարածուէին ոչ-կաթողիկէ սկզբունքներ, եւ որով մանաւորապէս տարակոյսի պարագային, ամէն միջոց ձեռք կ'առնէր փափանելու ամէն ձեռնարկ: Պատմութիւնն ալ ցոյց կու տայ որ Հռոմ իր տրամադրութեան չունէր հայապէտներ, եւ որով սոցիալութեան ու տարակոյսի մէջ՝ Ժամագիրքը կը չփոթուէր Ս. Գիրքին հետ:

Ու անգամ մը եւս ՀՍ.ի Ժողովը կը հասնի եղբակացութեան, թէ Հռոմի մէջ պէտք է անպայման սկսի Ս. Գիրքի տպագրութիւնը, առաջն առնելու համար անհատներու ազատ փորձերուն, որ ամենեւին հաճոյ չէր կրնար ըլլալ Հռոմի: Սակայն փափաքը բաւական չէր՝ երբ զուրկ էր անոր հասնելու միջոցներէն:

23. SOCG, vol. 223, fol. 151+156.

24. Acta, vol. 32, fol. 90, n. 16.

Résumé

LA TYPOGRAPHIE ARMÉNIENNE ET ROME (XVIIe S.)

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

Parti de l'Orient, Yovhannès vardapet de Djoulfa a été à Venise, à Rome et à Livourne, de 1639 à 1644, afin de réaliser une édition de la Bible. L'auteur fait connaître des détails historiques demeurés jusqu'ici inconnus, notamment les souffrances endurées par le vardapet Yovhannès, et les difficultés auxquelles il dû faire face, toutes suscitées par les autorités de Rome et par l'inquisition. En 1644, il imprime personnellement, à l'insu de Rome, les Psaumes, mais ne résistant plus à la persécution, il transfère son imprimerie en Perse.

A la suite de Yovhannès Molino et Yovhannès vardapet de Djoulfa, c'est le diacre Matthéos Dzarétzi qui poursuit l'idée d'une publication de la Bible de 1657 à 1658. Il est envoyé en Occident dans ce but par le Catholicos P'ilippos d'Etchmiadzine, mais il rencontre lui aussi des difficultés à Rome: l'inquisition n'autorise pas la publication de la Bible arménienne parce que, à son avis, elle était pleine d'hérésies. Sa requête adressée au pape Urbain VIII restant sans réponse, Matthéos passe à Amsterdam où il installe son imprimerie.

Oskan vardapet d'Erévan, auquel de nombreuses études sont consacrées jusqu'à nos jours, est mandé à son tour en Europe après la mort de Matthéos Dzarétzi. Les mêmes difficultés surgissent à Rome devant lui. Il part pour Amsterdam où, en 1666, il imprime pour la première fois la Bible dont il envoie deux exemplaires dédiés au pape Urbain VIII et à la Congregazione di Propaganda Fide. Le livre est soumis à un examen. Oskan déplace son imprimerie à Livourne, mais faute de solutions pratiques, il se rend à Marseille pour y continuer son apostolat d'éditeur.